

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки

ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

на тему:

**«ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ
НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ»**

студента IV курсу, групи ІА-42
спеціальності 032

«Історія та археологія»

Даніва Андрія Михайловича

Керівник: кандидат історичних
наук, доцент

Стефанюк Галина Василівна

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Зародження та становлення Національного музею історії України...7	
1.1 Створення музею та формування перших колекцій експонатів.....	7
1.2 Національний музей та перші визвольні змагання.....	17
РОЗДІЛ 2. Музей в умовах радянської окупації.....	22
2.1 Музейна справа в умовах «націоналізації» культурних цінностей під більшовицьким наглядом (1919–1941 рр.).....	22
2.2 Діяльність музею в період Другої світової війни (1939–1945 рр.).....	31
2.3 Зміни в повоєнний період (1944 – 1980-ті рр.).....	39
РОЗДІЛ 3. Діяльність Національного музею в період відновлення незалежності України.....	47
ВИСНОВКИ.....	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	63
ДОДАТКИ.....	69

ВСТУП

Актуальність дослідження. Національний музей історії України (далі – НМІУ) є однією з провідних науково-дослідних та культурно-освітніх установ нашої держави. Розташований у центрі стародавнього Києва, на Старокиївській горі, він виступає справжньою скарбницею народної пам'яті, зосередивши у своїх фондах понад 800 тисяч унікальних експонатів. Історія музею – це літопис становлення української ідентичності, що пройшов крізь імперські заборони, буремні роки революцій, жахіття світових воєн та ідеологічний тиск тоталітарного режиму.

Сьогодні місія НМІУ полягає в об'єктивному висвітленні віх української історії, акцентуванні уваги на етногенезі та тяглоті державотворчих процесів. Музей не лише зберігає артефакти минулого, а й сприяє утвердженню свободи особистості через критичне осмислення історичного досвіду, що робить музей та його історію вкрай цінною цариною дослідження.

Об'єктом дипломної роботи є НМІУ як провідна науково-дослідна, культурно-освітня та пам'яткоохоронна інституція, що виступає центральною скарбницею історико-культурної спадщини українського народу.

Предметом дипломної роботи є процес історичної еволюції структури музею, стратегії формування його унікальних фондів колекцій, а також специфіка науково-експозиційної та просвітницької діяльності закладу в різні історичні періоди: від імперського часу та доби перших визвольних змагань до радянської окупації та періоду відновлення незалежності України.

Мета дипломної роботи полягає у комплексному історико-музезнавчому аналізі зародження, становлення та трансформації НМІУ.

Не претендуючи на вичерпність проблеми, автор дипломної роботи у розв'язанні поставленої мети поставив перед собою такі **завдання**:

- проаналізувати історію заснування та початкові етапи становлення музею;

- дослідити діяльність закладу в умовах радянської окупації, долю музейних колекцій у роки Другої світової війни;
- охарактеризувати розвиток НМІУ в період відновлення незалежності.

Хронологічні рамки дипломної роботи полягають в охопленні періоду від кінця XIX століття до сьогодення. Нижня межа обумовлена серпнем 1899 року, коли заклад розпочав свою діяльність як Музей старожитностей та мистецтв, а верхня – сягає сучасного етапу діяльності НМІУ, включаючи період відновлення незалежності України з 1991 року та роботу музею в умовах повномасштабного російського вторгнення після лютого 2022 року.

Територіальні межі дослідження становлять територію України, оскільки фонди музею (понад 800 тисяч експонатів) представляють історію всіх регіонів нашої держави – від палеолітичних стоянок Чернігівщини (Мізин) до античних міст Північного Причорномор'я (Ольвія) та пам'яток Західної України; у вужчому розумінні – місто Київ, зокрема Старокиївська гора (вул. Володимирська, 2), де з 1944 року розташована сучасна будівля музею, а також попередні місця дислокації закладу – вул. Олександрівська (Грушевського) 6, та територія Києво-Печерської лаври.

Стан наукової розробки характеризується значною кількістю досліджень, що охоплюють як загальну історію інституції, так і долю окремих її колекцій, персоналії фундаторів та специфіку роботи в різні періоди історії України.

Джерельну базу дослідження складає комплекс нормативно-правових актів та стратегічних документів, особливо Міністерства культури України та Кабінету Міністрів України, що визначають інституційну еволюцію та сучасні вектори діяльності Національного музею історії України. Фундаментальне значення для становлення закладу як центральної наукової установи має постанова Кабінету Міністрів УРСР від 15 жовтня 1991 р. № 269 [8]. Правовий статус музею в системі незалежної держави було закріплено Законом України «Про музеї та музейну справу» (1995) [7]. Визначено, що механізми управління та внутрішня організація закладу

розкриваються через Положення про НМІУ (2014) [6] та Статут Національного музею історії України у редакції 2020 року [9], які регламентують статутні завдання та повноваження інституції. Також стратегічний етап модернізації інституції у 2015–2020 роках детально репрезентований у документах «Звіт про діяльність Національного музею історії України за 2015–2019 рр.» [1] та «Концепції розвитку НМІУ (проект)» [2].

Фундаментальний внесок у вивчення історії музею зробили такі науковці та колишні співробітники установи, як Н. Ковтанюк [15; 16; 19–21], Г. Шовкопляс [15; 16], М. Оксеніч [22; 23] та Ф. Ернст.

Окремо варто виділити українських істориків, які в загальних рисах або побіжно досліджували це питання: дослідження про феномен музеїв в світовій культурі (Л. Гріффен [11]); меценатства та формування колекцій (Г. Шовкопляс [15; 16], М. Оксеніч [22, 23], О. Походяща, А. Литовченко); музей у період Перших визвольних змагань (О. Кучерук [18]), музей у період Другої світової війни та реституція (Т. Радієвська [28; 29], Т. Себта [25] та С. Сорокіна [10; 27–29]); діяльність музею в радянський та сучасний періоди (М. Стрілець [35], Т. Сосновська [30; 31]). Цінними також є збірники наукових статей [13; 21; 37] та іноземні джерела [38; 39].

Методологічною основою дипломної роботи є принцип історизму, об'єктивності, достовірності у висвітленні, поставлених питань, у дослідженні проблеми. Робота написана з використанням історичного, логічного, порівняльного та структурно-системного методів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що автором на основі наявного кола історіографічного та джерельного матеріалу здійснено спробу проведення комплексного історико-музеезнавчого аналізу еволюції закладу від моменту його заснування до сьогодення.

Практичне значення дипломної роботи полягає у можливості використання накопичених фактів, висновків дослідження при підготовці дипломних та магістерських робіт з музеєзнавства, а також при організації

навчання і виховання. Зібраний джерельний матеріал, фактологічний матеріал, запропоновані науково-теоретичні узагальнення можуть стати основою для подальшого, поглибленого вивчення.

Структура та обсяг дипломної роботи зумовлений її метою та поставленим завданням. Вона складається зі вступу, трьох розділів, підрозділів, висновків, списку використаних джерел (45 позицій) та додатків.

Розділ 1.

ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1.1 . Створення музею та формування перших колекцій експонатів

Музейні інституції є фундаментальними центрами акумуляції культурної та соціальної пам'яті й наукового осмислення історичного процесу. Вони виконують важливі націєзберігаючі функції. Впродовж «довгого» ХІХ століття – епохи стрімкої модернізації та формування модерних націй – музеї перетворилися на обов'язкову культурну норму міського простору, виступаючи одночасно об'єктами просвітництва, охорони пам'яток та організації дозвілля [11, с. 7].

Для бездержавних націй, до яких на той час належали й українці, музейна справа стала чи не найпотужнішим інструментом «винайдення традиції» (за Е. Гобсбаумом) та консолідації «уявленої спільноти» (за Б. Андерсоном) [38, с. 11]. В умовах перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, створення національних музеїв було сегментом прагнення до суб'єктності та культурної окремішності. Саме через автентичний артефакт інтелектуальна еліта отримала можливість деконструювати імперські наративи та актуалізувати питання тяглості українського державотворення від найдавніших часів [36, с. 136].

Процес заснування головної історичної скарбниці України був ініційований національною інтелігенцією ще наприкінці 1880-х років. Організаційним епіцентром став сформований у 1897 році Київський комітет для заснування міського музею, що діяв при Київському товаристві старожитностей і мистецтв [23, с. 165]. До складу Товариства входили найвидатніші вчені та громадські діячі, чия синергія дозволила реалізувати цей амбітний проєкт, попри ідеологічні перепони імперської адміністрації. Зокрема, у 1899 році членом правління Товариства став Микола Федотович

Біляшівський (1867–1926) – видатний археолог, нумізмат та музейний діяч, який і став головним ідеологом розвитку установи [22, с. 367]. Цього ж року він створив додаток до «Київської старовини» і в ньому публікувалися питання збереження культурних цінностей. Інформаційний потенціал повідомлень дозволяв читачу ознайомитися з досягненнями та проблемами в музейній справі.

Цікавим аспектом передісторії музею є дискусійні питання концепцій щодо його профілю. Імперські чиновники, зокрема мистецтвознавець Адріан Прахов, у своїй «конфіденційній записці» до генерал-губернатора застерігали, що музей, акцентований на археології та етнографії, неминуче стане осередком «українофільської діяльності» [17, с. 6–7]. Проте, завдяки зусиллям української громади, заклад вдалося відкрити як багатопрофільну установу [12, с. 27].

Офіційним початком діяльності музею вважається 19 (06) серпня 1899 року. Саме цього дня в п'яти залах ще недобудованого приміщення по вулиці Олександрівській (нині вул. Михайла Грушевського, 6) було розгорнуто масштабну археологічну виставку, приурочену до проведення у Києві XI Всеросійського археологічного з'їзду (див. додаток А). Експозиція була розгорнута у п'яти залах і демонструвала унікальні результати розкопок В. Хвойки, а також колекції, надані меценатами Б. Ханенком, В. Антоновичем, В. Тарновським та родиною Терещенків. Ця подія продемонструвала світові колосальний науковий потенціал українських земель [43; 33, с. 29]. Спочатку він відкрився як виставка до археологічного з'їзду, а згодом, у грудні 1904 року, заклад було офіційно освячено та відкрито для відвідувачів як перший загальнодоступний музей Києва.

Будівля музею стала шедевром неокласичного стилю. Офіційна історія музейної будівлі розпочалася з конкурсного проектування, яке пройшло через п'ять складних етапів. Початковий архітектурний задум належав московському зодчому Г. Бойцову, який запропонував концепцію у стилі неокласицизму [22, с. 167; 33, с. 29]. Проте остаточне творче переосмислення

та технічне втілення проєкту здійснив видатний київський архітектор Владислав Городецький [23, с. 167].

Споруда на вулиці Олександрівській була вирішена як античний храм-пантеон, що символізував святість історичної пам'яті. Головний фасад прикрашав монументальний шестиколонний портик дорійського ордера, а вхідна група була акцентована знаменитими скульптурами левів, що стали символом закладу [23, с. 167; 33, с. 29]. Будівництво, розпочате у 1898 році, тривало в умовах постійного фінансового дефіциту, який покривався за рахунок меценатів, зокрема родини Терещенків, чий внесок склав понад 108 тисяч карбованців. Інтер'єри залів були спроектовані для багатопрофільного експонування: від високих світлих приміщень для археологічних знахідок Вікентія Хвойки до спеціалізованих кабінетів для нумізматичних та художніх колекцій [22, с. 367–368; 33, с. 29].

Урочисте освячення та офіційне відкриття цього «палацу науки» відбулося 30 грудня 1904 року. Музей отримав офіційну назву – «Київський художньо-промисловий і науковий музей імені Государя Імператора Миколи Олександровича». Однак, попри імперське іменування, змістовне наповнення установи з перших днів було глибоко національним (див. додаток Б).

Роль меценатів у формуванні первинного фондowego зібрання важко переоцінити, адже перші колекції музею збиралися буквально «всім миром». Це означало, що на початковому етапі (1899–1917) домінуючим шляхом комплектування музейних приміщень були саме внески приватних осіб та благодійні пожертви [23, с. 167–168].

Одним із наріжних каменів формування фондової збірки стала багаторічна діяльність родини Терещенків. Іван Миколайович Терещенко ще у 1890-х роках виношував амбітну концепцію створення в Києві спеціалізованого «музею давнини». Його листування з видатним художником Василем Верещагіним свідчить про глибоко продуманий підхід до комплектування збірки. Верещагін виступав не лише як радник, а й як

посередник у перемовинах із колекціонерами, зокрема з Жемчужниковим [21, с. 15].

Архівні матеріали розкривають детальний перелік предметів, придбаних І. Терещенком для майбутнього музею:

- металопластика та ювелірне мистецтво: «Княжий сундучок» (вартістю 5 руб.), старий «складенець» (1 руб.), емалеві вилки (17–20 руб.), срібні ножі та костяні шкатулки;
- предмети культу: Корсунський хрест (30 руб.), емалеві хрести (10–12 руб.) та унікальна срібна люстра часів «останніх Рюриковичів», яку Верещагін радив тримати на найпочеснішому місці в домі;
- побутові раритети: колекція старовинних російських та українських замків, «пуговиць» та самоварів, до збирання яких Верещагін залучив і дружину мецената – Єлизавету Михайлівну [21, с. 12–13].

Верещагін також надавав професійні поради щодо наукової реставрації: він рекомендував чистити фініфтяні хрестики та сережки щіткою з милом і теплою водою, аби з-під пилу проступили «чудні квіти емалі». Окрім фінансового внеску на будівництво у розмірі 108 тисяч карбованців, родина Терещенків подарувала музею збірку слов'янської старовини (900 предметів) та універсал гетьмана Юрія Хмельницького [23, с. 167, 172].

Фундаментальне значення для музею мав внесок Богдана та Варвари Ханенків. Їхня пожертва 1901–1904 років включала археологічну збірку з 3145 предметів, що була оцінена у колосальну на той час суму – понад 70 тисяч карбованців. Вартість цієї колекції склала більше половини вартості всіх експонатів музею на момент його відкриття та стала основою археологічного відділу, очолюваного Вікентієм Хвойкою [23, с. 168; 33, с. 29].

Окремою перлиною збірки Ханенків була давньоєгипетська колекція (135 одиниць), придбана в Каїрі у 1903 році. Серед найбільш знакових експонатів:

- дерев'яний саркофаг (205×76 см), декорований поліхромним розписом, що датується пізнім періодом історії Давнього Єгипту, часів правління династії Птолемеїв;
- мумії. Зокрема, унікальною була мумія підлітка в рожевій масці греко-римської епохи, передана пізніше з Церковно-археологічного музею [25, с. 223–226];
- хрест-релікварій: провінційно-візантійського (балканського) типу XI ст., що демонстрував зв'язок Київської Русі з християнським світом Південно-Східної Європи [21, с. 200–201].

Мистецький відділ музею розпочав своє існування у 1899 році завдяки щедрості Василя Івановича Толлі, який виконував волю батька – І. Толлі. Він передав закладу 28 старовинних полотен, врятованих з руїн замку князів Вишневецьких на Тернопільщині. Серед них виділялися портрети Михайла-Сервація Вишневецького, Дмитра-Байди та Раїни Могилянки. Ці твори мають виняткову наукову атрибуцію як зразки «сарматського портрета» епохи бароко. Галерея була доповнена серією з 30 портретів українських гетьманів, замовлених родиною Терещенків у художника С. Мазаракі [23, с. 170].

Процес формування фондowego зібрання Національного музею історії України (НМІУ) був би неможливим без широкої громадської підтримки, яка вийшла далеко за межі внесків основних фундаторів – родин Терещенків, Ханенків та Толлів [23, с. 168]. Інституціалізація музею на зламі XIX–XX століть стала результатом унікальної фінансової та речової синергії української еліти, промисловців та колекціонерів, чиї дарунки дозволили закладу з перших років існування конкурувати з провідними імперськими музеями [12, с. 27].

Фінансовий внесок у розбудову музейної споруди «Будівництво величної споруди» за проектом В. Городецького потребувало колосальних коштів (243 440 карбованців), з яких уряд виділив менше половини. Решта суми була забезпечена за рахунок меценатів:

- родина Бродських (Лазар та Лев), відомі цукрозаводчики та філантропи, виділили на будівництво 5 000 карбованців;
- Павло Харитоненко, видатний промисловець, також пожертвував 5 000 карбованців;
- Василь Кочубей зробив внесок у розмірі 2 000 карбованців. Його внесок був вагомим, бо ці кошти дозволили завершити архітектурне оздоблення закладу, включаючи знаменитих левів біля входу та неокласичне оформлення залів [23, с. 168].

Значний внесок у наповнення археологічного та історичного відділів зробили представники аристократії та купецтва:

- Семен Могилевцев, київський лісопромисловець, у 1904 році передав музею унікальну збірку слов'янської старовини, що налічувала 800 предметів. Колекція була оцінена у 1 600 карбованців і включала рідкісні артефакти періоду раннього середньовіччя [23, с. 170];
- граф Олексій Бобринський, відомий дослідник курганів Смілянщини, пожертвував музею загалом 650 пам'яток. Його внесок включав матеріали археологічних розкопок, історичні раритети та етнографічні предмети. Зокрема, знахідки Бобринського склали ядро колекції «Канівщина», репрезентуючи матеріальну культуру регіону від скіфського часу до пізнього середньовіччя [25, с. 112].

Діяльність приватних колекціонерів забезпечила музею наявність унікальних мистецьких та ужиткових об'єктів. Серед них Оскар Гансен (1881–1919) був одним із прихильників музею. Він володів найбагатшою колекцією межигірського фаянсу, яка увійшла до збірки НМІУ після націоналізації. Оскар Гансен не лише дарував речі (зокрема, церковну вишивку та лиштви підризників у 1911 р.), а й особисто працював у комісії з відкриття відділу «Старий Київ» у 1912 році. Серед його унікальних дарів та передач – шабля з підписом польського короля Сигізмунда III (XVI ст.), яка досі є перлиною збройової колекції музею [21, с. 35–37, 44].

Йосип Хойновський та Фотій Кундеревич також були активними учасниками Першої археологічної виставки 1899 року, надавши свої збірки для експонування. Колекція Ф. Кундеревича офіційно поповнила фонди музею у 1934 році, принісши цінні пам'ятки з археології та нумізматики [23, с. 172].

Внески цих заможних родин та аристократів перетворили музей на справжню загальнонаціональну скарбницю, де поруч із археологічними знахідками на теренах України, зберігалися шедеври приватних колекцій зібрані зі всього світу – від єгипетських саркофагів до зброї зі слідами іноземних монархів [12, с. 27].

Професійна діяльність Вікентія Хвойки забезпечила музею світове визнання завдяки знахідкам Кирилівської стоянки (відкритої у 1893 р.) та пам'яток Трипільської культури [25, с. 115]. Унікальні пряслиця з розкопок Хвойки з чорнильними шифрами «Кир. зем.» та «Хв. 1895 г.» досі є еталонними для вивчення неоліту.

Данило Щербаківський, який очолив етнографічний та історичний відділи у 1910 році, здійснив понад 30 експедицій Україною. Його зусиллями було сформовано:

- збірку єврейського мистецтва: Указки для читання Тори (виготовлені у Києві в останній чверті XIX століття), срібні «корони» та ритуальний посуд, врятовані від більшовицьких вилучень;
- колекцію народної кераміки: включаючи косівські кахлі XIX ст. авторства О. Бахметюка та П. Кошака;
- відділ «Старий Київ»: створений у 1912–1913 рр. разом із В. Данилевичем для збереження архітектурних планів та реліквій київського магістрату [21, с. 194–195, 205–207, 211].

У лютому 1902 року директором було призначено Миколу Біляшівського, який розробив концептуальну наукову програму музею. Його стратегія передбачала тематичну єдність антропологічного, археологічного, історичного та етнографічного відділів, що мали разом висвітлювати генезис

українського народу. Остаточна структура закладу була закріплена у статуті від 03 червня 1909 року, згідно з яким функціонували 7 відділів: археологічний, художньо-промисловий, художній, нумізматичний, етнографічний, історичний та бібліотека [22, с. 369].

Під керівництвом Вікентія В'ячеславовича Хвойки (1850–1914) археологічний відділ став гордістю установи. В основу збірки лягли знахідки з розкопок Кирилівської стоянки (відкритої у 1893 р.), що репрезентували пізній палеоліт, а також унікальні матеріали Трипільської культури та артефакти княжої доби з розкопок на Замковій горі та у Білгородці [25, с. 115, 138]. Станом на 1909 рік археологічний фонд налічував понад 15 тисяч одиниць зберігання.

Етнографічна збірка посіла друге місце за обсягом, нараховуючи у 1909 році близько 13 000 експонатів. Потужним імпульсом для розвитку відділу стала Перша південно-російська кустарна виставка 1906 року, яка принесла музейній установі понад 6 тисяч предметів традиційного мистецтва. Провідну роль у систематизації та науковому опрацюванні цієї збірки відіграв Данило Щербаківський, який прийшов до музею у 1910 році [43]. Завдяки його експедиціям фонди поповнилися унікальними зразками гончарства (зокрема Косівськими кахлями О. Бахметюка), вишивками та виробами з металу, що репрезентували матеріальну культуру різних етнографічних регіонів України.

Мистецький сектор музею був унікальним феноменом, оскільки на той час він був єдиним доступним для публіки художнім зібранням у Києві. Його художній відділ базувався на портретній галереї, основою якої став подарунок Василя Толлі (1899 р.) – 28 полотен роду Вишневецьких XVIII ст. Також сюди увійшли 30 портретів гетьманів роботи С. Мазаракі та малярська спадщина Тараса Шевченка, що збиралася за активного сприяння родини Терещенків та В. Щавинського. Значно пізніше ці зібрання стали основою «Шевченківського відділу» (1924) [23, с. 368; 22, с. 167].

Художньо-промисловий відділ охоплював близько 400 одиниць зберігання у 1909 році, зосереджуючись на зразках ужиткового мистецтва, кераміки та металопластики.

Окремо слід згадати за історичний відділ та відділ «Старий Київ», адже, попри незначну кількість експонатів, в їх формування залучалися ключові працівники та науковці. Історичний відділ у 1909 році був найменш чисельним (понад 600 одиниць), проте містив унікальні козацькі клейноди та гетьманські універсали. У 1912–1913 роках за ініціативи В. Данилевича та Д. Щербаківського на додаток до історичного відділу було створено спеціалізований відділ «Старий Київ» [23, с. 370; 21, с. 35]. Комісія з його організації об'єднала таких вчених: М. Біляшівського, В. Іконнікова, Г. Павлуцького. Експозиція відділу, відкрита 17 грудня 1913 року, стала першою спробою комплексної музеєфікації історії міста через плани, малюнки київського магістрату, предмети міського самоврядування та предмети міського побуту (кахлі і т.д.).

Відділ монет та медалей (нумізматичний відділ) формувався шляхом інтеграції великих приватних збірок. Ядро колекції склали збірки С. Бодилевського (1384 монети) та М. Суріна (1291 одиниця), передані у 1904 році. Станом на 1909 рік відділ разом із підвідділом печаток (сфрагістики) налічував понад 2 000 експонатів, серед яких були унікальні златники та срібники київських князів. Пізніше, у 1926–1927 рр., цей напрям очолював академік Василь Ляскоронський, який значно поглибив наукову атрибуцію нумізматичних фондів [14, с. 425].

Наукова бібліотека була невід'ємним складником інституції, будучи водночас залученою до всіх музейних відділів і знаходячись обабіч них в музейній ієрархії, поділяючись на сектори книг/брошур та рукописів. На 1909 рік вона налічувала понад 1700 томів наукової літератури. Фонд поповнювався завдяки щедрим дарам В. Бутовича (який прислав 129 кг книг із Франції), В. Кульженка та професора М. Петрова. Бібліотека виконувала

роль інформаційного забезпечення для всіх наукових досліджень, що проводилися тодішніми співробітниками музею [22, с. 369].

Що ж до загальної кількості фондів музею то вона, внаслідок вищезазначених подій, за цей час динамічно зростала: від 30 тисяч у 1909 році до 50 тисяч одиниць зберігання у 1914 році [43]. Особливо відзначилися сектори сфрагістики та бібліотеки збільшенням кількості експонатів та предметів зберігання.

Таким чином, ретроспективний аналіз початкового етапу діяльності музею (1899–1914) дозволяє констатувати успішне завершення першої фази інституціалізації української музеології. Завдяки унікальному партнерству академічної еліти (М. Біляшівський, В. Хвойка, Д. Щербаківський) та національно-орієнтованого великого капіталу (родини Терещенків та Ханенків), Київський художньо-промисловий і науковий музей еволюціонував від міської громадської ініціативи до провідної науково-методичної інституції державного масштабу. Сформовані у цей час колекції археології, етнографії та нумізматики за своїм науковим рівнем та обсягом вже тоді фактично відповідали статусу Національного музею.

Попри офіційне підпорядкування міністерству торгівлі та промисловості Російської імперії (з 1909 р.), музей став осередком наукового спротиву імперській асиміляції, зберігши та представивши всьому світу самобутність та глибинне коріння української культури. Цей міцний фундамент став запорукою виживання інституції в умовах глобальних потрясінь ХХ століття.

1.2 . Національний музей та перші визвольні змагання

У періоди радикальних суспільно-політичних трансформацій та революційних подій музеї перестають бути лише пасивними репозитаріями старожитностей і перетворюються на потужний ідеологічний інструмент націотворення та візуалізації державної суб'єктності.

Для України епоха перших визвольних змагань (1917–1921 рр.) стала часом інтенсивної інституціоналізації національної пам'яті, де головний музей Києва мав відіграти роль «національного пантеону», покликаною легітимізувати право українського народу на власну державу через тяглість історичних артефактів. У цей драматичний період музейна справа постала не просто як сфера культури, а як стратегічний напрям державної політики, де наукова атрибуція та охорона пам'яток були невід'ємно пов'язані з процесами формування національної ідентичності та деконструкції імперських наративів [12, с. 28].

Напередодні війни, у 1914 році, Міністерство торгівлі і промисловості Російської імперії внесло на розгляд Державної думи проєкт штату музею, згідно з яким з 01 липня 1914 року заклад мав отримати статус офіційної урядової установи [23, с. 370]. Однак безпосередній початок бойових дій унеможливив реалізацію цього рішення, залишивши музей у стані певної фінансової та адміністративної невизначеності.

Найбільш критичним етапом воєнного періоду став вересень 1915 року, коли через наступ німецько-австрійських військ виникла реальна загроза окупації Києва. Відповідно до розпоряджень центральної влади, було проведено термінову евакуацію найбільш унікальних та художньо цінних частин фондової збірки до Москви.

Загалом було вивезено близько 6 500 найцінніших одиниць зберігання, які розмістили у приміщеннях Імператорського російського історичного музею в Москві. Було також вивезено найціннішу частину бібліотечного фонду, зокрема рідкісні рукописи.

До складу евакуаційного вантажу увійшов практично весь художньо-промисловий відділ: унікальні вироби зі срібла, колекції порцеляни та художнього скла. Всі інші ключові підрозділи продовжили функціонувати у структурі музею: археологічний, історичний, етнографічний, нумізматичний та відділ «Старий Київ» [22, с. 166].

Дана евакуація наукового середовища, однак, не мала надзвичайної необхідності, а мала на меті значно глибші потреби російського імперського уряду. Слід зазначити, що евакуація музею була частиною масштабного процесу вивезення наукового потенціалу Києва та культурного знекровлення колишньої метрополії Русі [12, с. 28]. Зокрема, у 1915 році університет Св. Володимира був переведений до Саратова, що змусило багатьох молодих вчених, пов'язаних із музеєм (наприклад, Петра Курінного), продовжувати свої дослідження на сході імперії.

Незважаючи на воєнний стан, музей не припиняв роботу з відвідувачами та продовжував комплектувати фонди. Більше того, війна відкрила нові можливості для польових досліджень [43]. Перебування директора Миколи Біляшівського та музейного хранителя Данила Щербаківського на територіях Галичини та Буковини, де тривали бойові дії, дозволило їм зібрати значну колекцію місцевих старожитностей, що раніше були недоступні для київських дослідників.

З початком Української революції, у березні 1917 року питання про зміну статусу Київського художньо-промислового і наукового музею стало одним із пріоритетних для національної інтелігенції. Директор музею Микола Біляшівський розробив амбітний проєкт перетворення закладу на Український національний музей. Цей крок мав на меті не лише зміну вівіски, а докорінне переформатування наукової та експозиційної стратегії інституції. Вже у 1917 році українська інтелігенція підготувала проєкт статуту Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні, який очолив М. Біляшівський. Ця структура стала координаційним

центром, що сприяв поповненню музейної колекції творами мистецтва та історичними реліквіями в умовах воєнного хаосу.

Попри те, що ще у 1914 році міністерство торгівлі та промисловості Російської імперії внесло проєкт про перетворення музею на урядову установу, Перша світова війна та наступні революційні події перевели цей процес у площину створення суверенної національної інституції. За часів Української Центральної Ради та пізніше Директорії УНР, музей де-факто почав функціонувати як головна державна скарбниця, хоча юридичне закріплення статусу «Національного» ускладнювалося постійною зміною владних режимів [15, с. 17–19].

Одним із найважливіших напрямів діяльності музею в цей період стала активна пам'яткоохоронна діяльність. Учені музею виступали в ролі «культурних комісарів», які намагалися врятувати мистецькі цінності з розгромлених дворянських маєтків та релігійних установ. Видатною постаттю тут виступив Данило Щербаківський, який у першій половині 1920-х років (продовжуючи справу, розпочату в революційні роки) здійснив низку експедицій для збору раритетів. Зокрема, ним було привезено унікальні портрети: письменника Є. Гребінки з хутора Убежище та гетьмана Б. Хмельницького з Медведівського Свято-Миколаївського монастиря. Ці знахідки мали виняткову наукову атрибуцію та стали важливими елементами візуалізації української історії в експозиції.

Важливою сторінкою історії музею у 1917–1918 роках стала спроба повернути національні реліквії, вивезені до Росії ще за часів Катерини II та під час евакуації 1915 року. У Петрограді була створена спеціальна комісія зі складання списків українських реліквій, яку очолив видатний вчений Федір Вовк. 24 листопада 1917 року Рада Народних Комісарів прийняла декларативне рішення «Про передачу трофеїв українському народові», що передбачало повернення клейнодів та портретів [23, с. 371–372]. Повній реалізації цього рішення не судилося бути реалізованим через падіння українського уряду і захоплення Києва більшовицькими військами.

Хоча через окупацію більшість речей залишилася в Москві, у 1921 році з Московського історичного музею до Києва вдалося повернути частину колекцій, вивезених під час Першої світової війни. Після того, як Центральний виконавчий комітет (ЦВК) ухвалив рішення про повернення культурних цінностей українському народові та поставив питання про реституцію пам'яток українського мистецтва з Москви та Петрограда. Це було частиною ширшої окупаційної політики нового комуністичного уряду з покращення музейної справи після того, як у 1920 році музеї (зокрема майбутній НМІУ) перейшли у підпорядкування Всеукраїнської Академії наук.

Для реалізації процесу повернення було створено паритетну комісію, у роботі якої від Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка брав участь професор Федір Ернст Людвігович, який фігурував в усіх пам'яткоохоронних комісіях періоду 1917–1918 років. Спершу, будучи головою Секції архівно-бібліотечної справи в Міністерстві освіти, а згодом редактором відділу діячів мистецтв Біографічної комісії ВУАН [14, с. 425; 21, с. 102].

Поверненню сприяла поява низки постанов, таких як «Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних цінностей» (1921 р.) та подальші кроки з боку Раднаркому УСРР, який ще у 1919 році оголосив музей державною власністю.

Діяльність Данила Михайловича Щербаківського (1877–1927) у 1917–1921 роках та в перші роки радянської влади стала взірцем самовідданого служіння справі збереження національної спадщини. У першій половині 1920-х років учений здійснив низку експедицій, завдяки яким до музею надійшли безцінні раритети: портрет Є. Гребінки з хутора Убежище та прижиттєве зображення Б. Хмельницького з Медведівського монастиря. Особливо драматичною була його боротьба проти вилучення церковних цінностей більшовицькою владою у 1922 році, коли він відкрито заявив комісії, що зупинити вивезення експонатів може лише сила [21, с. 56–57].

Таким чином, період 1917–1921 років для київського музею став часом переходу від імперського провінційного закладу до центральної інституції національної пам'яті. Попри воєнні дії та постійну загрозу окупації, колектив музею під керівництвом М. Біляшівського зміг не лише зберегти існуючі фонди, а й закласти підвалини для комплектування збірок, присвячених новітній історії української державності. Процес музеєфікації революційних подій, збір реліквій Армії УНР та активна пам'яткоохоронна діяльність дозволили музею стати живим літописом визвольних змагань. Хоча офіційний статус «Національного» через поразку УНР не був закріплений на тривалий час, саме у цей період було сформовано ідейний каркас сучасної інституції, яка розглядала свою місію як служіння вільній Україні. Створені у ці роки відділи та врятовані колекції стали тим фундаментом, на якому музей продовжував розвиватися навіть у складних умовах радянського режиму.

Розділ 2.

МУЗЕЙ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

2.1. Музейна справа в умовах «націоналізації» культурних цінностей під більшовицьким наглядом (1919–1941 рр.)

Процес інституціалізації радянської музейної моделі наприкінці 1920-х та впродовж 1930-х роках був нерозривно пов'язаний із планомірним нищенням старого покоління вчених, чия наукова етика та національна ідентичність вступали у фундаментальне протиріччя з більшовицьким ідеологічним диктатом. У межах тоталітарної парадигми артефакт перестав сприйматися як самодостатній об'єкт культурної спадщини, натомість він отримав функцію «речового доказу» в системі марксистсько-ленінської теорії класової боротьби та зміни суспільно-економічних формацій.

Для українського музейництва цей період став часом «великого перелому», коли наукова атрибуція та експозиційна діяльність були повністю підпорядковані завданням класової боротьби, а провідні фахівці – фізично ліквідовані або витіснені в еміграцію. Трагедія особистостей у стінах музею відображала загальну катастрофу української інтелігенції, де кожен крок до збереження автентичної пам'яті трактувався як «буржуазний націоналізм» [43].

Процес встановлення більшовицького контролю над Київським художньо-промисловим і науковим музеєм розпочався з актів прямої державної експропріації. 29 квітня 1919 року Колегія Наркомосу республіки ухвалила постанову, згідно з якою найбільші приватні та громадські збірки Києва (зокрема Міський музей, колекції Ханенків та О. Гансена) оголошувалися державною власністю [21, с. 35]. Юридичне закріплення цього статусу відбулося 23 червня 1919 року, коли Раднарком УСРР видав декрет про перейменування закладу на Перший державний музей.

Наступним кроком до централізації управління стало підпорядкування всіх музеїв України Всеукраїнській академії наук (ВУАН) у вересні 1920 року. У цей період науковий колектив під керівництвом Миколи Біляшівського намагався зберегти національне обличчя установи, проте ідеологічний тиск невпинно зростав. Знаковим етапом стала реорганізація 16 серпня 1924 року, коли заклад отримав офіційну назву – Всеукраїнський історичний музей (ВІМ) імені Т. Шевченка. Станом на середину 1920-х років внутрішня структура ВІМ включала такі відділи:

- археологічний (із антропологічним підвідділом, створеним наприкінці 1924 р.);
- етнографічний;
- історико-побутовий;
- художній;
- Шевченківський;
- відділ «Старий Київ» та підрозділ стародруків [23, с. 372].

Загальна фондова збірка музею у цей час стрімко зростала внаслідок передачі націоналізованих приватних колекцій (розграбованих більшовиками з колишніх магнатських маєтків) та активній експедиційній роботі, внаслідок результатів яких перевищивши позначку у 100 тисяч одиниць зберігання [43].

Початок 1920-х років став часом повернення частини культурної спадщини, розпорошеної внаслідок евакуації 1915 року. Водночас музей зіткнувся з агресивною політикою більшовиків щодо вилучення релігійних святинь. У 1922 році, під час кампанії «допомоги голодуючим», розпочалося масове вилучення виробів із дорогоцінних металів із фондів музею. Хранитель музею Данило Щербаківський став на захист колекції, відкрито заявивши комісії: «Зупинити вивезення експонатів може лише сила». Завдяки його мужності та подальшим клопотанням перед ВУАН, у липні 1922 року він отримав мандат на ведення справи щодо повернення вилученого. У результаті з Московського держхрану до Києва повернули 3200 пам'яток, що склали ядро оновленого «золотарського фонду».

Наприкінці 1920-х – у 1930-х роках ставлення до приватних збірок змінилося. Багато експонатів, що не мали «класового навантаження» або належали «ворогам народу», були приречені на забуття або ліквідацію. Провідні хранителі цих колекцій, зокрема Микола Макаренко (хранитель збірки Гансена) та Гнат Колцуняк (завідувач фондами), були репресовані, що призвело до хаосу в обліку та втрати зв'язків між предметами та їхніми історіями.

Данило Михайлович Щербаківський (1877–1927) став ключовою особою серед старої когорти музейних робітників, які були змушені виживати самим і на додачу рятувати експонати у нових реаліях роботи в «комуністичному раю». Його постать є ключовою для розуміння драматичного переходу від академічної свободи до тоталітарного контролю. Що ж до його діяльності, то, як у вченого-енциклопедиста, вона охоплювала етнографію, мистецтвознавство та археологію, а сформовані ним колекції досі складають золотий фонд музею [16, с. 11].

Справжнім подвигом Данили Щербаківського можна вважати його битву за повернення історичних коштовностей, що вивозили з України до Москви у 1922–1923 рр. відповідно до декрету про вилучення на користь голодуючих церковних цінностей. Вчений тяжко переживав втрату на той час недосліджених унікальних історичних і культурних надбань, він наполягав на поверненні культурних цінностей як власності України. У 1923 р. Щербаківський з відповідними повноваженнями був відряджений до Москви, де домогся повернення до Києва частини пам'яток. Серед понад 5000 речей був і золотий хрест, подарований Богданом Хмельницьким до Києво-Печерської лаври. В середині 1930-х рр. ці ж пам'ятки були знову конфісковані, вивезені до Москви, продані за кордон та переплавлені.

Особливо вагомим був внесок Д. Щербаківського у дослідження єврейського церемоніального мистецтва: у 1926 році він здійснив низку експедицій до Озаринців, Яришева та Оринина, де документував декор синагог та мацеви (надгробні плити), відзначаючи їхній зв'язок із розписами

українських хат. Не оминули око дослідника й архітектурні деталі в таких населених пунктах, як Базалія, Ізяслав та Кам'янець-Подільський. Науковий доробок Данила Щербаківського, більшість якого залишилася в рукописах, став фундаментом для сучасної атрибуції фондів НМІУ [21, с. 212, 214].

Складна ситуація склалася для Щербаківського у музеї, коли 1923 р. директором став неосвічений чекіст, який разом з прибічниками розпочав кампанію цькування вченого, безпідставно звинувативши його в некомпетентності й нищенні колекцій. Після втрати надії на те, що можна протидіяти несправедливості, підступності та подолати чиновницьке свавілля, 6 червня 1927 р. Данило Щербаківський зчинив самогубство на знак протесту. Однак, Данило Михайлович не схилив голову перед несправедливістю яку ніс комуністичний лад. Трагічне самогубство Д. Щербаківського у червні 1927 року стало актом відчаю проти більшовицького втручання в музейне життя та системного цькування. Поховали Д. М. Щербаківського на території Всеукраїнського музейного городка у Києво-Печерській лаврі у скверіку неподалік від лаврської дзвіниці. Громадська панахида проходила у Трапезній палаті. Трагічна смерть знаного вченого мала великий громадський резонанс. Проте, навіть після смерті, вчений залишався ворогом режиму: у 1930-х роках на його ім'я було накладено жорстке табу, його наукові праці вилучені до спецфондів, а в 1934 році його могилу на Соборній площі Києво-Печерської лаври було вночі зрівняно з землею. Лише в період «відлиги» 1960-х років його ім'я знову з'явилося в науковому дискурсі.

Увійшла в норму конфіскація приватних збірок та оголошення їх «державним надбанням», що дозволило централізувати колосальні фондові ресурси під наглядом партії та призвело до втрати автономії наукової атрибуції та підпорядкування музейного простору партійним директивам [43].

Тіснота приміщень у будівлі Городецького змусила владу шукати нові площі. У 1926–1927 роках на території Києво-Печерської лаври було

створено Всеукраїнське музейне містечко (ВММ) – державний історико-культурний заповідник, утворений у 1926 році радянською владою на території ліквідованої Києво-Печерської лаври, директором якого призначили учня Щербаківського – Петра Курінного. Протягом 1927–1930 років до Лаври почали переміщувати археологічні фонди ВММ та інших установ. У жовтні 1930 року розпочалося масове вивезення колекцій археологічного відділу до новоствореного Археологічного музею ВУАН під керівництвом Валерії Козловської [22, с. 374].

Співробітники містечка не лише зберігали та експонували артефакти, але й видавали фахові збірники, зокрема найвідоміший «Український музей» (1927 р.). Найрадикальніша реформа відбулася у 1934–1935 роках, коли Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка було розформовано. На його базі створили дві окремі інституції: Державний музей українського мистецтва (НХМУ) та Державний республіканський історичний музей (Центральний історичний музей – ЦІМ). Унаслідок цього поділу ЦІМ втратив значну частину малярства та декоративно-ужиткового мистецтва, а натомість отримав чітко виражену історико-ідеологічну спрямованість [33, с. 30].

Доля П. Курінного, подібно до Д. Щербаківського, ілюструє шлях вченого в умовах вимушеного компромісу та подальшого розриву з системою. Колишній директор Всеукраїнського музейного містечка, у 1933 році був заарештований у зв'язку зі «справою Скрипника». НКВС використовувало будь-які приводи для звинувачень, зокрема Курінному інкримінували крадіжку дорогоцінних каменів із музейного хреста під час голоду 1933 року (згодом персонал знайшов ці камені, довівши невинуватість вченого). Після звільнення йому було заборонено працювати за фахом, і лише у 1937 році він зміг повернутися до ЦІМ на посаду наукового консультанта.

Під час нацистської окупації він залишився в Києві, а його подальша діяльність в еміграції, зокрема заснування Української Вільної Академії наук

(УВАН) у Мюнхені у листопаді 1945 року, дозволила зберегти традиції української археології за кордоном. В СРСР він був оголошений «забутим», а його фундаментальні напрацювання замовчувалися десятиліттями [29].

Вагомий внесок у наукову діяльність музею у 1920-х роках зробив академік ВУАН Василь Григорович Ляскоронський (1859–1928). Вихованець університету св. Володимира, він глибоко вивчав історію Київської Русі, зокрема за ісландськими сагами, для чого опанував ісландську мову. У 1922 році В. Ляскоронський почав працювати у Києві, зосередившись на нумізматичному відділі музею [21, с. 165]. Його особистий архів, що зберігається в НМІУ, містить унікальні документи про наукову атрибуцію монетних збірок, які стали базою для вивчення середньовічної історії України.

Еволюція структури музею у 1920-х – 1930-х роках відображала загальну логіку радянського державотворення: від початкового періоду «українізації» під керівництвом наркома Миколи Скрипника, що сприяв певному піднесенню національної культури, до кривавого розгрому «буржуазного націоналізму» та впровадження жорсткого централізму у музейній справі [19].

Втрата «Золотого фонду» у 1933 році стала однією з найдраматичніших сторінок у пограбуванні музейної збірки радянською владою, що призвело до фактичного вилучення найціннішої частини національного надбання з наукового та експозиційного обігу на довгі десятиліття. Процес розпочався з видання директиви № 873/1 від 27 листопада 1933 року Народного комісара освіти УСРР. Згідно з цим документом, музей був зобов'язаний передати всі вироби з дорогоцінних металів та коштовного каміння на «зберігання» до Державного банку. Протягом січня-березня 1934 року всі унікальні ювелірні вироби, церковне золото та археологічні знахідки з коштовних металів були вилучені з фондів та переміщені до банку. Це фактично знекровило «золоту комору» музею, оскільки вилученню підлягали предмети, які збиралися десятиліттями зусиллями меценатів та вчених.

Окрім вилучення вже наявних раритетів, директива наклала сувору заборону на подальше комплектування фондів предметами з дорогоцінних металів. Це штучно зупинило розвиток ювелірної колекції музею, унеможлививши легальне придбання чи збирання нових експонатів цього профілю. Офіційна пропаганда виправдовувала такі дії необхідністю накопичення валютних резервів для індустріалізації та боротьби з голодом, проте фактично це було частиною політики деідеологізації та денаціоналізації культури, де унікальні пам'ятки розглядалися лише як золотий чи срібний брухт [23, с. 166].

Переломним моментом для музейної політики стало самогубство наркома освіти Миколи Скрипника у червні 1933 року. Будучи прихильником «українізації», він сприяв розвитку національної культури, проте був звинувачений у «буржуазному націоналізмі» та ухилі проти інтересів Москви. Його смерть відкрила шлях до тотальної чистки музейних кадрів.

Період «Великого терору» 1930-х років став найтрагічнішою сторінкою в історії Центрального історичного музею (ЦІМ), позначившись системним нищенням кадрового потенціалу та тотальною ідеологізацією наукової діяльності. Процес деструкції академічного середовища розпочався ще наприкінці 1920-х років із приходом до керівництва закладом «лояльних» кадрів, таких як колишній чекіст Андрій Вінницький, чії дії створили нестерпну атмосферу та призвели до самогубства фундатора музею Данила Щербаківського у червні 1927 року [15, с. 12; 21, с. 103]. Наступна хвиля репресій була спровокована справою наркома освіти Миколи Скрипника у 1933 році, що викликала масові «чистки» серед музейників, археологів та пам'яткоохоронців, унаслідок чого в Україні майже не залишилося фахівців, яких би не торкнулися переслідування.

Крім вищезазначених життєвих шляхів музейних працівників, найвагоміших втрат персоналу ЦІМ під час терору слід виділити також такі постаті:

- Трохим Трохимович Тесля (1903–1937): завідувач відділу докласового суспільства та досвідчений археолог, учасник Дніпрогесівської експедиції. Його було заарештовано 29 жовтня 1937 року за звинуваченням у приналежності до «антирадянської націоналістичної організації» та нібито навмисному зриві побудови музейної експозиції до 20-річчя Жовтневої революції. 27 листопада 1937 року вчений був засуджений до розстрілу. Його місце у 1938 році посів І. В. Іваненко, який будував роботу виключно на партійних установках [10, с. 348, 350];
- Володимир Антонович Грінченко: у 1936–1937 роках він обіймав посаду вченого секретаря та завідувача відділу рабовласницького суспільства, а з лютого 1937 року виконував обов'язки директора ЦІМ. Після серії критичних ідеологічних публікацій у пресі у серпні-вересні 1937 року, його було звільнено 5 жовтня 1937 року. Під час допитів В. Грінченко свідчив про критичний стан музею: постійні переїзди, відсутність приміщень та неможливість вчасного розгортання експозицій;
- Микола Омелянович Макаренко (1877–1938): видатний вчений та «учений хранитель» колишньої збірки О. Гансена. Також став жертвою репресивної машини та був розстріляний у 1938 році;
- аналогічна доля спіткала й першого директора Сумського художнього музею Никанора Онацького, який брав участь у комплектуванні фондів ЦІМ [10, с. 348, 351].

Після «чисток» персоналу експозиційна діяльність була повністю переведена на рейки марксистської п'ятичленної схеми змін формацій. У 1937–1938 роках у корпусі № 6 Лаври було розгорнуто відділ «Київська Русь» (куратор І. Бондар) (див. додаток В). Згідно з ідеологічними вимогами, кожна вітрина була супроводжена цитатами К. Маркса про «імперію Рюриковичів» та В. Леніна про «класову боротьбу» [10, с. 210]. На 1940 рік структура експозиції ЦІМ складалася з:

- Відділу докласового суспільства (первісність);
- Відділу Скіфії та грецьких міст Причорномор'я;

- Відділу феодалізму (Київська Русь VIII–XV ст.);
- Відділу капіталізму та Жовтневої революції;
- спеціалізованого розділу «Велика Сталінська конституція» [35].

З 1935 р. музей знову змінив назву – став Центральним історичним музеєм і розміщувався в шести корпусах Києво-Печерського заповідника. Фактично до 1937 р. музей перебував в згорнутому вигляді. Були відкриті тільки експозиції відділів зброї, нумізматики та Київської Русі. Музей зовсім не мав приміщень для збереження фондів образотворчого мистецтва (близько 2 тис. одиниць), етнографічної колекції (тимчасово вона була розміщена в одному з монастирів Подолу), археології (фонди налічували близько 150 тис. одиниць зберігання). Картини та археологія перебували в Інституті Історії Матеріальної Культури.

Станом на 1938 р. музей вважався культурною установою республіканського значення. Його розцінювали як науково-дослідну, політосвітню установу, із завданням наочно, через експозицію, показати історію українського народу в тісному зв'язку з історією народів СРСР, як того потребувала офіційна ідеологія.

Таким чином, період 1919–1941 рр. призвів до перетворення музею із національної наукової установи на «ідеологічний авангард» партії. Ліквідація таких постатей, як Д. Щербаківський та Т. Тесля, витіснення в небуття П. Курінного та дискредитація спадщини М. Скрипника призвели до розриву наукової наступності та деградації музейної справи до рівня ідеологічного обслуговування режиму. Незважаючи на це, вченим вдалося здійснити фундаментальну роботу з інвентаризації та збереження фондів, що згодом дозволило відродити інституцію.

2.2. Діяльність музею в період Другої світової війни (1939–1945 рр.)

У періоди масштабних воєнних зіткнень музейні інституції трансформуються з центрів академічного спокою на об'єкти стратегічного значення, стаючи заручниками політики депортації культурних цінностей та ідеологічного протистояння. Процес інституціалізації музейної мережі в умовах Другої світової війни (1939–1945 рр.) для України позначився катастрофічними втратами, зумовленими як нацистською грабіжницькою політикою «мистецького захисту» (Kunstschutz), так і радянською тактикою «випаленої землі».

Стан музею напередодні війни та перші дні агресії (1940 – червень 1941) На 1940 рік Центральний історичний музей (розміщений тоді у корпусі Києво-Печерської лаври) мав чітко диференційовану структуру, що відповідала вимогам радянської історичної науки. У закладі функціонували відділи: докласового суспільства, Скіфії та грецьких міст Північного Причорномор'я, Київської Русі, історії України XV–XVII ст., історії України XIX–XX ст., а також спеціалізовані відділи історії зброї та нумізматики. Окремою перлиною була виставка пам'яток Стародавнього Єгипту, сформована значною мірою на основі дарів Богдана та Варвари Ханенків [42].

З початком бойових дій у червні 1941 року перед керівництвом музею постало критичне завдання, дане йому компартією, яка була налякана швидким просуванням німецьких військ вглиб територій СРСР – збереження унікальних збірок [16, с. 7]. Евакуація здійснювалася в умовах надзвичайної поспішності та браку транспорту. Найціннішу частину колекцій ЦІМ (нині – НМІУ) було відправлено залізничним транспортом на схід, до міста Уфа (Башкирська АРСР). Проте значна частина фондів, зокрема важкі археологічні матеріали та масивні експонати, залишилася в Києві, що зумовило їхню подальшу долю в умовах, коли одна окупація (комуністична) була зміненна іншою окупацією (нацистською).

Після встановлення гітлерівського режиму в Києві, нова окупаційна влада ініціювала створення на базі ЦІМ нової установи – «Музею до- і ранньої історії» (Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte). Музей був переміщений із території Лаври до приміщення колишнього музею В. І. Леніна по вул. Володимирській, 57 [24, с. 370; 28, с. 210]. Очолив заклад, як і «Окружне управління до- і ранньої історії» (Bezirksamt für Vor- und Frühgeschichte), німецький археолог доктор Пауль Грімм, який, згідно зі свідченнями українських вчених, намагався підтримувати фаховий рівень роботи та рятувати колекції від повного розграбування солдатами (див. додаток Г).

Окружне управління під керівництвом П. Грімма займалося не лише науковою роботою, а й кадровим забезпеченням та соціальним захистом співробітників. Воно видавало робочі посвідчення (Ausweis), які дозволяли працівникам (наприклад, реставратору Федору Демидчуку) отримувати продуктові картки для своїх родин. Допомога провідним вченим музею налічувала такі випадки:

- для Валерії Козловської П. Грімм виписав Ausweis, де вона значилася як «археологічний науковий робітник», що давало право на утримання її 76-річної матері;
- Валентин Шугаєвський також мав робоче посвідчення від музею, що дозволяло йому та його родині (дружині та доньці) отримувати необхідне забезпечення, попри важкий стан здоров'я вченого;
- робочі посвідчення за підписом Грімма отримували й технічні працівники, наприклад, двірник Іван Зварич та реставратор Федір Демидчук, що давало їм змогу отоварюватися в магазинах [39].

Окрім відомих науковців, до роботи також залучали технічний персонал, для якого музей став засобом виживання. Наприклад, відомо про двірника Івана Зварича, реставратора Федора Демидчука та фотографа Савелія Горохова.

Слід зазначити, що П. Грімм не був звичайним нацистом без краплі людяності, а залучав до роботи в Музеї до- і ранньої історії колишніх співробітників Центрального історичного музею та Інституту археології, не зважаючи на їхнє політичне минуле чи етнічне походження. За свідченнями колег, він допомагав вибивати надбавки за хорошу роботу та дозволяв працівникам обробляти невеликі городи безпосередньо у дворі музею для виживання. Особливо показовим є випадок із вагітною археологинєю Євгенією Махно, яку він врятував від голодної смерті, прийнявши на роботу та навіть віддаючи їй частину власного пайка.

Колишні співробітники згадували П. Грімма з великою пошаною як людину, яка «не зважала на минуле своїх працівників та не віддавала переваги привілейованій категорії фольксдойче». Його авторитет серед українських музейників був настільки високим, що вони підтримували з ним листування до кінця 1980-х років, а до його 80-річчя надіслали колективний вітальний лист, у якому підкреслили його роль у порятунку людей та пам'яток.

Однак, попри такі ексцеси німецький окупаційний режим не забував за ідеологічний тиск на музей. Німецьке керівництво (зокрема Р. Штампфус) намагалося змінити акценти в експозиції, щоб обґрунтувати історичні права німців на українські території. Зокрема, було створено «Готський» (черняхівський) відділ, де акцентувалася увага на германських племенах як носіях культури.

Водночас під керівництвом О. Оглобліна у березні 1942 року було створено Музей-архів переходової доби, який мав унікальну документальну колекцію, що висвітлювала злочини більшовицької влади та «білі плями» радянського минулого (наприклад, руйнування культурних пам'яток Києва).

До роботи в музеї було залучено понад 40 місцевих співробітників, серед яких були видатні вчені, що не встигли або не змогли евакуюватися:

- Валерія Козловська: відомий археолог, яка працювала науковим консультантом;

- Валентин Шугаєвський: директор Лаврського музею, який брав участь у порятунку експонатів з-під руїн підірваного Успенського собору;
- Надія Кордиш-Головко: спеціаліст із трипільської культури;
- Лариса Шиліна та Євгенія Махно: археологи, які пізніше відіграли ключову роль у відбудові інституції [16, с. 4–5].

Серед з них найціннішими репрезентами існування музею в умовах німецької окупації стали особисті долі вчених Валерії Козловської та Валентина Шугаєвського, серед заслуг яких було наполягання впродовж нацистської окупації на збереженні пояснювальних текстів та інвентарних книг під час пакування, що пізніше дозволило ідентифікувати ретитовані речі.

Валерія Козловська (1889–1956) була однією з найавторитетніших постатей української археології. Як віддана учениця та наступниця Вікентія Хвойки, вона мала колосальний досвід музейної роботи: від зберігача археологічного відділу Київського художньо-промислового та наукового музею до очільниці Археологічного музею ВУАН (1930–1933). Перед війною вона також працювала у Комісії з вивчення історії Києва.

З початком окупації Козловська залишилася в Києві, доглядаючи хвору 76-річну матір. Її авторитет був настільки високим, що німецька адміністрація (зокрема професор Рудольф Штампфус) цілеспрямовано розшукувала її як головного фахівця, без допомоги якого «впоратися із завданням було неможливо».

Саме завдяки Козловській німцям вдалося знайти інших старих музейних працівників та техніків для початку робіт у Лаврі. Під її керівництвом розпочалося термінове пакування та перевезення колекцій із небезпечних приміщень заповідника до будівлі по вул. Володимирській, 57 (Будинок вчителя). У Музеї до- і ранньої історії Козловська обіймала посаду наукового співробітника та археолога. Вона особисто здійснювала записи у «Каталозі Хвойки» (№№ 39183-39185) та розробляла структуру «Готського» (черняхівського) відділу музею.

Валентин Шугаєвський (1884–1966) був видатним нумізматом із досвідом роботи в Ермітажі. У міжвоєнний період він очолював нумізматичний відділ ЦІМ, проте у 1933 році був заарештований і згодом вимушено працював поза штатом, організувавши Кабінет нумізматики при Київському університеті [28, с. 214–215].

Фактично війна припинила діяльність музею. Внаслідок окупації і пограбування німецькими загарбниками колекції історичного музею, а також цілковитого знищення музейних приміщень на території Києво-Печерської Лаври – музей залишився зовсім без приміщення.

Під час перебування німецьких військ на території Лаври 4 музейних приміщення зайняли під казарми, музейні працівники не мали доступу до колекцій. У вересні 1941 року Шугаєвський був офіційно призначений директором Лаврського музею при міській управі. Він був одним із перших, хто намагався потрапити до опечатаних німцями фондів ЦІМ, аби перевірити їхній стан. Тодішній директор музею А.В.Маєвський неодноразово звертався до Голови Київської міської управи проф. О.П.Оглобліна з проханням дати перепустки співробітникам і, по можливості, перевезти колекції до центру міста, на вул. Володимирську, 59. На той час музейні збірки ще містили унікальні й цінні речі. Найбільш значущим звітом про його діяльність є свідчення про порятунок речей із-під руїн підірваного Успенського собору. Разом з угорським археологом Н. Феттіхом він особисто вилучав із завалів золототкані речі та інші церковні реліквії. У своїх спогадах угорець Нандор Феттіх («Київський щоденник») описував жахливий стан музею після вибуху Успенського собору: розбиті шафи, відсутність дверних ручок та залізні мечі, що лежали в пилу під розбитими вітринами.

Працюючи в Музеї до- і ранньої історії, Шугаєвський не лише опікувався нумізматиною, а й брав участь у наукових пленумах Музею-архіву переходової доби та працював у Комісії з розгляду української національної емблематики. Попри важкий стан здоров'я (діагностована

стенокардія та міокардит у 1942 році), він продовжував роботу, живучи на Лютеранській вулиці [28, с. 214].

Звіти та спогади вчених (зокрема Л. Шиліної та Є. Махно) змальовують картину екстремального героїзму. Умови праці цих висококласних спеціалістів були вкрай важкими: взимку 1942 р. роботи проводилися у люті морози в неопалюваних залах Лаври, де через вибиті шибки гуляв «жахливий протяг». Працівники ж отримували мінімальні продуктові пайки та обробляли невеликі города безпосередньо у дворі музею для виживання [24, с. 376-378]. А художник Юрій Павлович, який працював у музеї, навіть створював невеликі акварельні портрети своїх колег (наприклад, Н. Лінки-Геппенер та І. Самойловського).

Попри це, велася інвентаризація та опрацювання колекцій, зокрема угорськими фахівцями Л. Надем та Г. Таганом. Зі слів очевидців, музейні працівники у найкоротший термін переносили колосальні обсяги археологічних матеріалів до центру міста: «Голодні і виснажені, винесли все на своїх плечах в безпечне місце, з четвертого поверху одного будинку на п'ятий іншого» [39, с. 62-66].

Транспортування музейних матеріалів була вмотивована розумінням вчених що Лавра є «абсолютно ненадійною» через загрозу подальших мінувань та вибухів, тому перевезення речей до Будинку вчителя розглядалося ними як єдиний шанс на збереження цінностей.

Восени 1943 року, з наближенням лінії фронту, нацистське командування (Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга (ЕРР) розпочало планомірне депортацію збірок та вивезення музейного майна до Німеччини. Загалом до Рейху було відправлено 2032 ящики з унікальними артефактами. Маршрут переміщення проходив через Краків, де частина колекцій (зокрема метали Середнього Подніпров'я VI–VIII ст.) осіла в місцевому Археологічному музеї [26, с. 100].

З 10 листопада 1941 р. по 30 травня 1944 р. установа перебувала в приміщенні музею Леніна по вул. Короленка, 57 (тепер вул. Володимирська,

приміщення Будинку вчителя). Тут перебувала значна частина археологічних колекцій, а інші збірки перемістили до старого приміщення музею по вул. Олександрівській, 6. Проте з відступом німецьких військ значну частину колекцій вивезли до Львова, Кракова, потім до Австрії і Німеччини. По завершенню війни вони опинились у американській зоні окупації і були повернуті до Києва. Проте, звичайно, у далеко не повному обсязі.

Кінцевим пунктом призначення для багатьох раритетів став замок Гьохштедт (Höchstädt a. d. Donau) у Баварії, де нацисти облаштували центральне сховище для вивезених зі Сходу культурних цінностей. Саме тут зберігалися фрагменти фресок Михайлівського Золотоверхого собору та унікальна давньоєгипетська колекція, включаючи саркофаг і мумії, які пройшли довгий шлях від Каїра до Києва, а потім до Німеччини (див. додаток Г).

Єгипетські артефакти ще в 1936 році були консолідовані у Центральному історичному музеї (ЦІМ) і записані до інвентарної книги під шифрами №№ АС 13 277–13 500. А перед початком війни, у 1938–1941 рр., давньоєгипетська колекція експонувалася у корпусі № 8 на території Лаври [25, с. 171].

Доля скульптури князя Володимира є одним із найбільш промовистих прикладів порятунку національних раритетів у часи воєнних завірюх. Скульптура була створена як проєкт пам'ятника князю Володимиру роботи видатного скульптора М. С. Піменова у середині XIX століття. І хоча цей проєкт не отримав затвердження під час офіційного конкурсу, він згодом був переданий до Київського художньо-промислового і наукового музею (попередника НМІУ) як частина відділу «Старий Київ». У 1939 році бронзовий монумент посідав центральне місце у виставці «Князівського часу» (відділ «Київська Русь»), яка тоді розташовувалася у корпусі № 8 на території Києво-Печерської лаври (у будівлі колишньої монастирської друкарні). Однак час нацистської окупації скульптура була внесена до списків на вивезення. Згідно з інвентарними книгами, у 1943 році її

планували депортувати до Німеччини. Однак евакуація не була завершена успішно для німецьких окупантів. Після повторного захоплення Києва комуністичними силами скульптуру Володимира знайшли на території міста. Вона була пошкодженою і знаходилася серед металобрухту – у купі поламаних речей із кольорового металу. Завдяки зусиллям музейників раритет було врятовано від переплавлення [10, с. 211]. Після відновлення скульптура повернулася до постійної експозиції залу № 8 Національного музею історії України, де вона й сьогодні слугує важливим візуальним акцентом, що репрезентує добу Давньої Русі.

Після закінчення війни американці перевезли ящики до Мюнхена, де на кожний предмет було складено картку. Згідно з Картотекою власності мистецьких об'єктів, у Мюнхенському центральному збірному пункті (МЦЗП) перебували:

- Саркофаг (Ханенків): Гьохштедтський № 1536, отримав Мюнхенський № 15 520. Складався з трьох частин: самого саркофага, дощок віка та зображення померлого.
- Мумієморфні саркофаги: Три дерев'яні саркофаги отримали Мюнхенські номери № 14 210-№ 14 212 [25, с. 171].

Таким чином, Друга світова війна стала періодом найбільшого інституційного зламу в історії Національного музею історії України. Залишивши по собі руїни, розграбовані та загублені експонати, покраяні музейні колекції та смерті багатьох дотичних до музею людей. Водночас, попри такі колосальні втрати, які досі точно не підраховані, та ідеологічний тиск двох режимів, самовіддана праця українських музейників – як в евакуації, так і в окупації – дозволила зберегти генетичний код нації, закладений у фондівих колекціях.

2.3 Зміни в повоєнний період (1944 – 1980-ті рр.)

Після відступу німецьких військ із Києва продовжився процес діяльності музею в музейній структурі СРСР. 30 травня 1944 року Раднарком УРСР ухвалив рішення про надання музею нової будівлі – приміщення колишньої художньої школи за адресою вул. Володимирська, 2. Це місце на Старокиївській горі, поруч із фундаментами Десятинної церкви, надало музею статусу головного центру національної пам'яті.

Процес повернення цінностей з Німеччини здійснювався через Мюнхенський центральний збірний пункт (МЦЗП). Протягом 1947–1948 років до Києва повернулася частина ящиків, проте їхня кількість була значно меншою за вивезену – замість 2032 ящиків повернулося лише близько 600. Багато предметів залишилися розпорошеними:

- Михайлівські фрески: лише один фрагмент повернувся у 1947 році, решта опинилися в музеях Росії (Новгород, Ермітаж), і тільки частина з них була повернута в Україну у 2001 та 2004 роках;
- археологічні знахідки: пряслиця з розкопок В. Хвойки на Кирилівській вулиці досі ідентифікуються у Мюнхенському державному археологічному музеї;
- бібліотечні фонди: в 1995 році з Німеччини (Унтерульдінген) було повернуто понад 700 рідкісних книг, вивезених у 1943 році [29; 27, с. 438].

Серед них, давньоєгипетська колекція була повернута до СРСР у квітні 1947 року і прибула до Києва у грудні того ж року. Приймання здійснювала спеціальна комісія у січні-березні 1948 року. Опис вміщував:

- Акт № 287 від 4.02.1948: Засвідчив надходження у ящику № У-957 саркофага з мумією всередині (той самий саркофаг Нес-Па-Гутера зі збірки Ханенків);
- Акти № 641, 653 від 14.02.1948 та № 739 від 17.02.1948: Зафіксували повернення ще трьох мумій у ящиках та однієї мумії у мальованому саркофазі;

- Акти № 74 від 19.01.1948 та № 199 від 30.01.1948: Згадували повернення ушебті, скарабеїв та прикрас, які не були деталізовані у німецьких списках вивезеного.

4 вересня 1959 року Державним республіканським історичним музеєм у Києві (НМІУ) за актом № 1 основна частина єгипетської колекції НМІУ була передана до Одеського археологічного музею (ОАМ). Цей крок став фінальним етапом перебування унікальних артефактів у київському зібранні після їхньої драматичної подорожі часів Другої світової війни. Серед переданих речей:

- саркофаг Нес-Па-Гутера (збірка Ханенків). Дерев'яний розписний саркофаг епохи Птолемеїв (205×76 см), подарований родиною Ханенків – в ОАМ отримав інв. № 71 701;
- саркофаг з мумією жриці (збірка Ханенків). Мумія у кипарисовій домовині – в ОАМ отримала інв. № 71 699;
- саркофаг з мумією співачки Хонсуїрдіс (збірка Університету Св. Володимира) – в ОАМ отримав інв. № 71 700;
- саркофаг жриці Несмут з мумією дитини всередині який був частиною дарунка хедива Єгипту Аббаса II Хільмі Російській імперії у 1893 році (лот № 6) і потрапив до Києва у 1895 році (збірка УСВ) – в ОАМ отримав інв. № 71 695 [25, с. 223–224].

Переїзд у 1944 році на Старокиївську гору став актом символічної реституції музею в сакральному центрі українського державотворення. А повоєнна відбудова та реекспозиція 1945–1948 років, хоч і проводилися в умовах сталінського ідеологічного диктату, заклали основи тієї потужної науково-дослідної установи, якою музей є сьогодні.

Траєкторія розвитку закладу у другій половині ХХ століття визначалася вектором «Колекція – експозиція – епоха – відвідувач», де музей мав стати місцем формування «радянської людини» [2, с. 13; 31, с. 13]. Водночас, за зовнішньою лояльністю до режиму, вчені музею (Г. Шафранська, Н. Шендрик, Т. Мовша та ін.) здійснювали колосальну роботу з

наукової атрибуції та збереження фондів, що згодом дозволило трансформувати заклад у Національний музей історії України.

Після повернення з евакуації та переїзду на Старокиївську гору (вул. Володимирська, 2) у 1944 році, музей розпочав тривалий процес консолідації розпорошених збірок [22, с. 377; 43]. Структура фондів на 1946 рік була чітко диференційована: історичні відділи (XVI–XX ст.) зберігалися спільно, тоді як археологічні підрозділи (докласовий, скіфо-античний, Київська Русь) мали автономні сховища [34]. Важливою особливістю того часу було те, що кожен завідувач відділом одночасно опікувався і своїми фондами, що дозволяло науковцям глибоко вивчати предмети.

Після закінчення війни фактично колекція музею в великій мірі оновилась – всі збірки в тій чи іншій мірі зазнали втрат (експонати або були вивезені за кордон, або були елементарно знищені), натомість пізніше музейна колекція відновлювалась за рахунок колекцій інших музеїв. Протягом 1944 – 1955 рр. музей поступово відновлювався: один за другим відділи продовжували будувати нову експозицію, фонди приймали матеріали, що надходили з різних музеїв як України і Радянського Союзу, так і зарубіжжя.

Для відвідувачів експозиція Державного республіканського історичного музею була відкрита в жовтні 1948 р. завдяки наполегливій праці науковців музею. Для огляду представлено експозицію відділів Докласового суспільства, Скіфії, Київської Русі, України напередодні Великої Вітчизняної Війни, України в Великій Вітчизняній Війні та виставка «Комсомол у Великій Вітчизняній Війні». У найближчому часі мала бути підготовлена і відкрита експозиція і з інших тем⁴⁴. Структура фондів музею на 1946 р. являла собою: сховище музею у відповідності до положення, прийнятого в КДІМ, було розділено на відділи, що мали окремі свої фонди.

Статистичні дані свідчать про поступове професійне зростання інституції:

- У 1950 році в музеї працювало 68 осіб (17 науковців) [16, с. 11].

- До 1965 року чисельність зросла до 87 працівників (23 науковці) . На цей час у музеї почали створюватися нові підрозділи, зокрема відділ охорони пам'яток культури та відділ музеєзнавства.
- З 87 осіб у 1965 році до 275 осіб у 1979 році, з яких 129 були науковими співробітниками. Кількість наукових співробітників за цей час збільшилася у 5,5 раза [32, с. 535].

Музей мав виразне «жіноче обличчя» – жінки становили понад 77% загального штату, а серед наукового персоналу цей показник сягав понад 90%. Разом з цим колектив був надзвичайно фаховим: у 1983 році 123 зі 129 науковців мали вищу освіту (здебільшого випускники КДУ ім. Шевченка та педагогічного інституту ім. Горького).

Що ж до керівництва музею, протягом більшої частини цього періоду (1965–1987) музей очолював Іван Омелянович Дудник, якого співробітники згадували як людяного керівника, котрий допомагав колективу в побутових питаннях. І хоча керівництвом працівники музею були задоволені, умови праці бажали кращого. Гострою була проблема заробітних плат та житлового питання. Праця музейника була низькооплачуваною: науковий співробітник отримував 90-105 крб, тоді як середня зарплата в республіці у 1973 році становила 125,30 крб. Премії залежали від «понадпланових прибутків» за екскурсії та лекції. На додаток, музей не будував власного житла, тому співробітники десятиліттями стояли в міських чергах. До 1978–1980 рр. частина працівників (наприклад, Аріадна Дарибогова) мешкала безпосередньо у хатах на території музею, які були знесені лише під час благоустрою Старокиївської гори [32, с. 532–533].

Науковці жили за жорстким планом – 176 екскурсій на рік. Обов'язковим було «червоне комплектування»: вчені всіх відділів (навіть археологи) за рознарядкою ЦК їздили на заводи збирати зразки продукції (наприклад, тару для молока «трикутничками»), щоб продемонструвати досягнення соціалізму. За цим слідувало те що кар'єра була неможливою без членства в КПРС, а компартія регулярно нагадувала музейному персоналу за

«ідейність»: у 1983 році комісія ЦК КПУ критикувала музей за те, що лише половина завідувачів відділів були комуністами [32, с. 536]. Але попри такий ідеологічний тиск робота всеодно вважалась престижною, оскільки давала рідкісну для СРСР можливість їздити за кордон (Японія, США, Франція, Німеччина) з виставками скіфського золота.

Центральним об'єктом наукової уваги залишався відділ Київської Русі. У 1968 році було розроблено новий тематико-експозиційний план (ТЕП), а у 1977 році завідувачка сектору Надія Шендрік презентувала розділ «Східні слов'яни та Давньоруська держава», який охоплював період від II ст. до н.е. до поч. XIII ст. Основою цієї експозиції був концепт Русі як «колиски трьох братніх народів», що було обов'язковою ідеологемою того часу. Максимально використовувалися всі площі, навіть коридори, де розгортали матеріали по слов'янах [33, с. 32].

Протягом 1950–1970-х років Державний історичний музей УРСР (тодішня назва НМІУ) став базою для створення розгалуженої мережі філій, що охоплювали різні аспекти історії:

- Музей-заповідник «Поле битви за Київ» (с. Нові Петрівці) – відкритий у 1954 році;
- Виставка «З історії комсомолу Київщини в Трипіллі» – діяла у 1959–1965 роках;
- Музей історичних коштовностей УРСР (МІКУ) – заснований у 1963 році як «Золота кладова», відкрився для відвідувачів у 1969 році на території Києво-Печерської лаври;
- «Косий капонір» (Історико-революційний пам'ятник-музей) – реставраційні роботи та підготовка експозиції тривали у 1969–1971 роках, відкриття відбулося у вересні 1971 року.

На той час філії мали значний штат (наприклад, у 1973 році в них працювало 40 співробітників) та були важливим майданчиком для кар'єрного зростання музейників [32, с. 542].

На 1980 р. експозиція Центрального історичного музею розгорнулася вже в 39 залах, фонди нараховують до 500 тис. експонатів, з яких понад 17 тис. виставлялися в експозиції для загального огляду. Загальна тематика експозиції не змінювалась, тільки набувала певної конкретизації і поповнювалась новими експонатами. Така ж ситуація спостерігалася і на 1988 р.

Окремим знаковим проєктом стала виставка до 1500-річчя Києва (1982 р.), де була представлена діорама «Давній Київ» та численні матеріали з розкопок на території міста. Проте в цей же період значна частина оригінальних артефактів (особливо з дорогоцінних металів) залишалася у фондах або була передана до спеціалізованих установ: так, у 1933 році вироби з коштовностей вилучили до Держбанку, а пізніше вони склали основу Скарбниці [33, с. 30; 21, с. 132].

У 1970-х роках будівля на Володимирській, 2 пережила масштабний капітальний ремонт (1973–1977 рр.), під час якого скляний дах замінили на закрите перекриття. Музей був повністю закритий для відвідувачів. Науковий персонал (А. Андріуца та ін.) працював у надзвичайних умовах: експонати пакували у спеціально замовлені металеві сундуки, які опломбовували та переносили з одного відремонтованого залу до іншого.

Під час «Великого ремонту» (1973–1977) науковці власноруч переносили експонати в опломбованих металевих сундуках. У фондосховищах було холодно (до 16 градусів), тому вікна доводилося заклеювати ватою, поролоном або навіть пластиліном. Також відбувалася структурна оптимізація: філії (зокрема «Косий капонір» та Трипільський музей) було виведено з-під управління ДІМ, залишивши лише «Музей історичних коштовностей УРСР» [32, с. 542].

Колишні філії стали самостійними музейними закладами. Зокрема, на їхній основі постали:

- Національний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 р.».

- Історико-архітектурна пам'ятка-музей «Київська фортеця» (на базі «Косого капоніра»).

Хоча заклади стали незалежними, їхні початкові колекції були сформовані саме з фондів НМІУ (наприклад, 25 тисяч експонатів стали основою Музею історії Великої Вітчизняної війни, нині – НМІУ у Другій світовій війні) [42].

Одним із найвагоміших досягнень у науково-фондовій роботі музею радянського періоду стало проведення у 1987 році тотальної апробації музейних предметів із дорогоцінних металів. Цей масштабний захід здійснювався на базі філії НМІУ – Музею історичних коштовностей України (МІКУ). Для виконання робіт була створена спеціальна комісія, до складу якої увійшли представники союзної Пробірної палати, а також висококваліфіковані фахівці з Києва та Риги. Протягом року було реалізовано колосальний обсяг досліджень: вперше за такий короткий термін комісія перевірила та провела апробацію для понад 100 тисяч предметів із музейної колекції. Ця подія відбулася в межах системної реорганізації роботи фондів, розпочатої у 1980-х роках за розпорядженням Міністерства культури УРСР. Окрім апробації, реформа передбачала створення спеціалізованого сектору обліку та перехід до практики матеріально-відповідального збереження експонатів, що заклало підвалини сучасної системи обліку, яка функціонує в музеї й сьогодні. Такий професійний підхід дозволив не лише уточнити склад дорогоцінних металів у раритетах, а й значно посилити контроль за збереженням національного надбання [32, с. 542].

Робота з поповнення збірок у 1970-х – 1980-х роках мала виразний пропагандистський характер. Співробітники всіх відділів, включаючи археологів, були зобов'язані брати участь у «червоному комплектуванні» – зборі матеріалів на промислових підприємствах. Вчений секретар Галина Шафранська згадувала, як за вказівками ЦК КПУ вчені їздили на заводи Кривого Рогу чи молочні комбінати, аби привезти до музею паперову тару

для молока («трикутнички») або зразки продукції, що демонстрували «досягнення розвинутого соціалізму» [44].

Підсумовуючи, відзначимо, що процес інституціалізації музейної справи у 1950-х – 1980-х роках відбувався в умовах жорсткого підпорядкування культури завданням радянського будівництва. Музей розглядався не лише як науковий центр, а як потужний ідеологічний ретранслятор, де артефакт служив ілюстрацією до заздалегідь визначених тез марксистсько-ленінської теорії. Еволюція Державного історичного музею (ДІМ) у цей період відображала складну динаміку: від сталінського ретроспективізму до брежнєвського «застою», що супроводжувався як масштабними експозиційними проєктами, так і системною цензурою тем, пов'язаних із українським національно-визвольним рухом.

Розділ 3.

ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ В ПЕРІОД ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Новим етапом у житті закладу стало відновлення державної незалежності України, що зумовило необхідність радикальної інституційної трансформації. Постановою Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 1991 р. № 269 на базі Державного історичного музею УРСР було створено Національний музей історії України (НМІУ) [8]. Важливо наголосити, що цей заклад став першою інституцією серед установ культури, яка отримала статус національного. Отримання цього статусу дозволило нарешті реалізувати концептуальні плани Миколи Біляшівського, які він плекав ще у період 1917–1919 рр., намагаючись перетворити провінційний імперський музей на Український музей національного рівня.

Отримання нового статусу вимагало перегляду наукової та експозиційної концепції: пріоритетом стало об'єктивне висвітлення історії українського державотворення, етногенезу та заповнення «білих плям», створених радянською цензурою.

Структурна еволюція музею на початку становлення української незалежності характеризувалася наступними ключовими змінами, а саме інтеграція нових підрозділів, в контексті якої важливою подією стала реорганізація у 2011 році, коли на правах відділу до складу НМІУ увійшов «Музей Української революції 1917–1921 років», що дозволило консолідувати велику кількість розпорошених матеріалів про добу перших визвольних змагань [18, с. 405].

Ще одним музейним нововведенням стала трансформація філій НМІУ. Колишній Музей історичних коштовностей України (МІКУ), заснований ще у 1963 р., 1 вересня 2021 року отримав нову назву – Скарбниця Національного музею історії України. Це підкреслило її статус як невід'ємної

частини єдиного музейного комплексу, розташованої у Ковнірівському корпусі Києво-Печерської лаври (пам'ятка архітектури XVIII ст.). На момент перетворення Скарбниці сформувала унікальну колекцію із 57 тисяч одиниць зберігання:

- Скіфське золото: найбільше у світі зібрання шедеврів скіфського часу, включаючи знамениту Пектораль із Товстої Могили та знахідки з Мелітопольського кургану;
- Княжа доба: вироби київських майстрів-ювелірів періоду Русі;
- Юдейське срібло: колекція єврейського культового срібла XVIII – початку XX століття, яка є відомою далеко за межами України;
- Кримсько-татарська спадщина: розділ, присвячений традиційним виробам кримськотатарських майстрів [22, с. 383, 385].

Завдяки такому нагромадженню ключових для української культури дорогоцінних і давніх виробів МКУ залишається головним центром дослідження історії ювелірного мистецтва в Україні. Після початку повномасштабного вторгнення у лютому 2022 року експозицію Скарбниці було демонтовано, а найцінніші колекції евакуйовано для збереження. Наразі заклад працює у форматі тимчасових виставок [42].

З відновленням української незалежності почала розвиватись й функціональна спеціалізація. В структурі НМІУ розпочали формуватись потужні науково-дослідні відділи фондової роботи (археологічних, нумізматичних, документально-речових фондів) та експозиційні відділи, структура яких побудована за хронологічним принципом, що дозволяє репрезентувати історію України як неперервний процес:

- Відділ найдавнішої історії України (від палеоліту до середньовіччя);
- Відділ історії України XIV – початку XX ст. (зокрема доба Козаччини та імперський період);
- Відділ історії України XX ст. (охоплює Українську революцію 1917–1921 рр., Другу світову війну та радянський період).

Науково-дослідницькі відділи НМІУ в ХХІ ст. стали більш чітко виконувати свої основні завдання, а саме здійснюють комплексне вивчення музейних предметів, їх опис, класифікацію та підготовку наукових публікацій, збірників праць, каталогів і монографій [43]. Серед них слід відзначити наступні:

- Відділ археологічних фондів: опікується найбільшою частиною збірки – понад 350-360 тис. одиниць зберігання. Науковці відділу (зокрема сектори археології кам'яного віку – бронзи та середньовіччя) працюють над атрибуцією знахідок Мізинської стоянки, Трипільської культури та давньоруських міст;
- Відділ нумізматики: зберігає понад 120 тис. одиниць (монети, медалі, ордени, боністика). Це найповніша нумізматична колекція в Україні, що включає унікальні златники та срібники київських князів;
- Відділ документально-речових фондів (та фотоматеріалів): складається з фотодокументального фонду (понад 40 тис. одиниць), колекцій стародруків, рукописів (понад 20 тис.) та архівних документів. Окремий напрям – вивчення архівної спадщини музеїв ВУАН;
- Відділ декоративно-ужиткового мистецтва: зосереджений на етнографічних збірках, колекціях зброї та виробів із дорогоцінних металів [22, с. 384].

Підрозділ історії незалежної України (часто фігурує як відділ історії України 1980-х рр. – початку ХХІ ст.) відіграє ключову роль у фіксації новітніх державотворчих процесів. Науковці відділу (зокрема під керівництвом Н. Астапенко, А. Богдалова) активно збирають матеріали про:

- Релігійне відродження: діяльність християнських конфесій на зламі віків [21, с. 40, 155];
- Спорт та культуру: Комплектування матеріалів про професійний спорт (наприклад, ФК «Динамо» Київ), театральне мистецтво та олімпійський рух [21, с. 51, 54];

- Дисидентський рух: формування колекцій про опір тоталітарній системі.

Одним із центральних напрямів науково-експозиційної роботи стало повернення в публічний простір історії Української революції 1917–1921 років. Створення у 2011 році профільного відділу (Музею Української революції) дозволило консолідувати унікальні артефакти, що раніше були розпорошені або зберігалися у закритих фондах. Центром цієї експозиції стали оригінальні тексти Універсалів Центральної Ради, зокрема IV Універсал, яким 22 січня 1918 року було проголошено повну державну самостійність УНР. Науковці музею (О. Кучерук, О. Спицька та ін.) провели значну роботу з комплектування матеріалів про діяльність Директорії, Трудового конгресу та Акту Злуки [18, с. 235, 237-238]. До експозиції увійшли особисті речі лідерів визвольних змагань: годинник, портсигар та ручка Євгена Коновальця, нагороди та послужний список генерала Миколи Капустянського, а також комплекси матеріалів про Симона Петлюру, що дозволяють деконструювати радянські міфи про цей період.

Наступним кроком на шляху інституційного оновлення стало відновлення цілісності фондів збірок. Важливою віхою стало повернення до складу музею у березні 1995 року унікальної нумізматичної колекції, яка тривалий час перебувала поза безпосереднім управлінням установи.

Формування нових фондів періоду Української держави Павла Скоропадського дало поштовх до накопичення матеріалів, які до цього переважно знаходились закордоном або ж в місцевих приватних колекціях. До фондів музею почали потрапляти речі, що документували героїку того часу.

Падіння ідеологічних кайданів комуністичного ладу дало змогу музею стати місцем збереження документів, присвячених Акту Злуки, Трудовому конгресу та діяльності Симона Петлюри. Особливу цінність становили примірники «Десяти заповідей Українського гайдамацького коша», які допомагали пізніше руйнувати радянські стереотипи про «петлюрівщину» як

бандитизм, демонструючи високий рівень дисципліни та етики в республіканських військах. Крім того, документально-речовий фонд поповнився матеріалами про боротьбу Головного отамана Симона Петлюри проти антиєврейських акцій, включаючи його суворі накази про покарання погромщиків іменем Української Народної Республіки [21, с. 73].

Розпочалося відкрите обговорення тем, які десятиліттями були під табу: Голодомор, діяльність ОУН-УПА, політичні репресії та дисидентський рух. Важливою складовою «повернення замовчуваної історії» стало висвітлення трагедій ХХ століття – Голодомору 1932–1933 років та Великого терору 1937–1938 років [23, с. 42; 45]. У сучасних залах музею ці теми представлені через долі конкретних людей. Наприклад, у залі «Великий терор» експонується пістолет-маузер чекіста Заливи з промовистим написом «за нещадну боротьбу з контрреволюцією», що є матеріальним свідченням нагородження катів за здійснення геноциду. Завдяки відкриттю архівних спецфондів, музей зміг представити документи про репресії проти української інтелігенції та селянства, які раніше були приречені на ліквідацію або забуття.

Особливе місце у наукових розвідках закладу посідає історія Української повстанської армії (УПА) та дисидентського руху. Оскільки власних фондів з цієї тематики було небагато, НМІУ налагодив тісну співпрацю з львівським Музеєм-меморіалом «Тюрма на Лонцького». Результатом цієї синергії стало експонування унікальних архівів УПА, знайдених у металевих бідонах, а також оригінальних листівок, друкарських машинок та побутових речей повстанців. Тема дисидентства та боротьби за права людини в СРСР також отримала належне висвітлення через формування спеціалізованих колекцій документів та особистих записів переслідуваних вірян [23, с. 45].

Окремим аспектом наукової роботи є реабілітація та повернення імен фундаторів та співробітників музею, які стали жертвами політичних репресій. У 1930-х роках майже третина персоналу центральних музеїв

опинилася в «лещатах репресивної машини». Сьогодні музей відкрито говорить про трагічні долі Данила Щербаківського, чию могилу було зрівняно з землею у 1934 році, Петра Курінного, Трохима Теслі, Никанора Онацького та багатьох інших. Науковці НМІУ вводять у науковий обіг їхні раніше засекречені праці, польові щоденники та матеріали з архівно-слідчих справ [10, с. 391, 392].

Нова концепція розвитку музею передбачає також повернення культурної спадщини національних меншин України. У Скарбниці НМІУ (філії закладу) у 1990-х роках з'явилися нові розділи, присвячені єврейському церемоніальному сріблу та традиційним виробам кримськотатарських майстрів. Важливо наголосити на науковому подвигу Данила Щербаківського, який ще у 1920-х роках рятував від більшовицької «націоналізації» шедеври юдейського золотарства, що нині складають гордість музейної збірки [21, с. 95, 99].

Особливої уваги заслуговує історія Оскара Гансена як наочний приклад механізму «державного мародерства» під виглядом охорони пам'яток. Встановлення більшовицького контролю почалося з декрету від 1 квітня 1919 року про передачу історичних пам'яток у відання Наркомосу. Вже 29 квітня 1919 року приватні збірки родини Ханенків та Оскара Гансена були оголошені державною власністю. 23 червня 1919 року Київський художньо-промисловий і науковий музей був перейменований на Перший державний музей, а його фонди почали масово поповнюватися конфіскованим майном. Лише протягом 1920–1924 років до закладу надійшло понад 4500 конфіскованих предметів. Збірка київського колекціонера Оскара Гансена була перетворена на «3-й Державний музей» [21, с. 46].

Іншим масштабним прикладом агресивного збору комуністичним режимом нових експонатів для музею стала збірка військового історика Павла Потоцького, відома як «Музей України», передана державі у 1926 році. Збірка включала 17 тисяч томів бібліотеки, 15 тисяч гравюр, понад 300 картин та велику колекцію козацької зброї. У 1932 році ця колекція була

передана до історичного музею і певний час існувала як окремий відділ, та саме з цієї збірки походить унікальне козацьке знамено середини XVIII ст. із зображенням герба «козак з мушкетом». Проте внаслідок репресій 1930-х років значна частина зібрання Потоцького була розпорошена або зникла.

Через те, що музей розпочав фактичну діяльність археологічною виставкою до XI Всеросійського археологічного з'їзду ще 19 (6) серпня 1899 року, низка заходів була приурочена до 1999 року. До цієї дати було підготовлено ґрунтовні наукові праці, зокрема тематичний збірник «Національний музей історії України: 1899-1999» та видання «Національний музей історії України: його фундатори та колекції» (1999). Також у 1998 році вийшов збірник «До 100-річчя Національного музею історії України: з історії музею та його раритетів» [13], а у лютому 1999 року відбулася ювілейна міжнародна науково-практична конференція «Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи».

Наприкінці грудня 2004 року Національний музей історії України відзначив 100 років від моменту офіційного початку існування – освячення експозиції та урочистого відкриття на широкий загал що відбулось 30 грудня 1904 р.. Під час святкувань музей презентував унікальні пам'ятки, що раніше перебували у спецфондах або були розпорошені, зокрема матеріали доби Української революції 1917–1921 років та реліквії українського державотворення. Особлива увага також приділялася постатям засновників – Миколи Біляшівського, Вікентія Хвойки та Данила Щербаківського.

Ключовим моментом у зміні наукової парадигми стало стратегічне рішення Науково-методичної ради НМІУ, ухвалене у 2016 році, щодо переходу від суворого історико-хронологічного до тематичного та емоційного принципу побудови експозиції. Попередній підхід, успадкований з радянських часів, часто призводив до перенасичення вітрин сотнями дрібних експонатів і паперів, які не створювали належної історичної атмосфери та не дозволяли відвідувачу «спілкуватися» з об'єктом. Нова концепція орієнтована на представлення найбільш характерних раритетів у

відповідному дизайні, що спонукає до критичного осмислення минулого та формування національної ідентичності [4].

Центральним елементом оновлення став масштабний ребрендинг, проведений у жовтні 2020 року за участі креативної агенції TABASCO. У результаті з'явилася назва «МІСТ», що є акронімом від «Музей ІСТорії». Графічний знак логотипа у формі літери «М» символізує не лише архітектурний образ мосту, а й концептуальне поєднання минулого та майбутнього, єднання різних цивілізацій, знань та поколінь українців. Філософія проєкту базується на формулі: «Український за змістом, європейський за духом, сучасний за формою» [2, с. 14; 42].

Стратегічні завдання проєкту «МІСТ» охоплюють кілька ключових напрямів:

- Діджиталізація та технологічне оновлення: стратегія передбачає оцифрування 80% фондової колекції та забезпечення відкритого доступу до 50% збірок у режимі онлайн до 2020 року. Створення віртуальних турів та використання аудіовізуальних засобів в експозиції дозволяють «оживити» історію для сучасного відвідувача;
- Нова філософія професійного середовища: музей впроваджує сучасні принципи музейного менеджменту, відходячи від стандартних інструкцій до системи кураторства. Пріоритетом є безперервний ріст професійного рівня співробітників через міжнародні стажування та участь у діалозі щодо актуальних історичних тем;
- Людиноцентричність та діалог: НМІУ орієнтується на створення комфортних умов для різних цільових груп: сімей, студентів, науковців та туристів. Особлива увага приділяється персоніфікації історії – висвітленню долі конкретних людей, «білих плям» ХХ століття та культур національних меншин;
- Музеефікація сучасності: у межах проєкту «МІСТ» НМІУ активно документує події Революції Гідності та російсько-української війни,

розміщуючи у своїх залах артефакти прямо з передової, як-от прострілені прапори та особисті речі воїнів [2, с. 21–23].

Сучасна експозиційна діяльність НМІУ не обмежується лише сивою давниною. З 2014 року музей активно займається музеєфікацією подій російсько-української війни. Одним із центральних напрямів роботи стала співпраця з волонтерським рухом, який став фундаментом оборони країни у 2014-2015 роках. Завдяки допомозі благодійних фондів (зокрема «Патріот миру» на чолі з Олександром Махном та Фонду «Мір і Ко») фонди НМІУ поповнилися тисячами артефактів із зони АТО/ООС. До колекції надійшли численні зразки розірваних снарядів, рештки ракетних систем «Град», РПГ та гільзи різних калібрів, що стали матеріальним свідченням інтенсивності бойових дій. Особливу символічну цінність має прапор України з автографами захисників Дебальцевого (інв. № Т-9732) та слідами від куль, прапор із Жовтневої районної ради Луганська (Т-9733) та врятований волонтерами родини Кононових під час їхнього перебування у полоні.

Важливою складовою наукового комплектування стало висвітлення діяльності іноземних добровольчих формувань, які стали на захист України. Музей сформував унікальні комплекси матеріалів «Грузинського національного легіону», передані його командиром Мамукою Мамулашвілі: бойовий прапор з емблемою вовка, освячений Патріархом Філаретом, особисті шеврони та ікону св. Георгія, що слугувала оберегом для бійців. Окрему групу зберігання становлять речі бійців Тактичної групи «Білорусь» та загону «Погоня», зокрема шеврони та особисті речі загиблих героїв Віталія Тіліженка («Кекс») та Алєся Черкашина («Тарас»), чия пам'ять була вшанована виставкою «Білоруси з Україною в серці» у 2016 році [31, с. 68-71].

Новим явищем у музейній практиці стало дослідження феномену капеланського служіння. До фондової колекції музею надійшли специфічні знаки розрізнення, зокрема 11 шевронів різних капеланських організацій. Серед них – емблеми «Першого українського батальйону військових

капеланів», «Міжконфесійного батальйону військових капеланів», а також міжнародної організації «Olive Branch» із девізом «PRO DEO ET PATRIA» («За Бога і Вітчизну»). Значну частину матеріалів передали безпосередньо учасники подій, як-от заступник командира Міжконфесійного батальйону Ігор Скрицький та командир Першого батальйону військових капеланів Руслан Рос. Знаковим експонатом став пробитий осколком бушлат капелана Андрія Полухіна, в якому він брав участь у героїчній обороні Донецького аеропорту в період з 11 по 18 січня 2015 року. Саме під час виконання своєї місії в ДАПу Андрій отримав поранення. На його бушлаті, поруч із наукавною емблемою капелана, досі чітко видно дірку від осколкового поранення. Такі артефакти дозволили відійти від «безлюдних» процесів у експозиції та зосередити увагу на індивідуальних людських долях у вихорі війни [34, с. 83].

Протягом 2014–2021 років відділ історії ХХ століття (під керівництвом Олександра Іщука) розробив низку виставок, що деконструювали російські імперські міфи: «За Україну, за її волю», «Історії з війни», «Блок-пост АТО». Експозиційна діяльність цього періоду характеризувалася переходом до емоційного та тематичного принципу, де центральне місце займав автентичний предмет у супроводі аудіовізуальних засобів (відеохроніки боїв, свідчень учасників). Кількість екскурсій з цієї тематики зросла у десятки разів, що свідчило про колосальний суспільний запит на осмислення новітньої війни [45].

Початок повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року внесло радикальні корективи у роботу інституції. Вперше з часів Другої світової війни музей був змушений терміново демонтувати постійні експозиції та евакуювати найцінніші колекції. Співробітники Скарбниці НМІУ забезпечили збереження шедеврів скіфського золота та ювелірного мистецтва, попри безпосередню загрозу столиці. Значна частина колективу музею стала до лав Сил оборони України, поєднуючи професію історика зі збройним захистом держави [42].

Попри воєнний стан та евакуацію фондів, музей не припинив свою публічну діяльність, зосередившись на тимчасових проєктах, що документують злочини агресора та героїзм українців. Першою такою виставкою став проєкт «Навала. Київський постріл» [Додаток Д], відкритий невдовзі після визволення Київщини. В експозиції були представлені трофеї, здобуті в боях під Ірпенем, Бучею та Гостомелем, а також речі, що ілюструють трагедію цивільного населення. Науковці НМІУ продовжують збір матеріалів про опір на окупованих територіях та участь наукової спільноти у війні.

Сучасний етап розвитку музею (2024–2026 рр.) позначений підготовкою до 125-річчя інституції та реалізацією стратегії «МІСТ». Структура фондів музею налічує три стратегічні масиви: археологічний (понад 360 тис. одиниць), документально-речовий та нумізматичний (понад 120 тис. одиниць). До археологічної колекції входять світового значення матеріали Трипільської культури, грецьких полісів Північного Причорномор'я та Давньої Русі [22, с. 383-384].

Музей виступає як центральний науково-методичний хаб, що розробляє рекомендації щодо висвітлення військової історії та боротьби з дезінформацією в музейному просторі. В цьому контексті, сучасної наукової та експозиційної роботи, одним з найбільш інноваційних напрямків є впровадження технологій 3D-моделювання археологічних артефактів різкий темп використання яких припадає на 2023–2024 рр.:

- Дослідження кам'яної доби: основним об'єктом експериментального 3D-моделювання стали артефакти кам'яної доби із зібрання НМІУ. Наукові розвідки у цьому напрямі, зокрема робота Олександра Науменка, дозволили створити високоточні цифрові копії найдавніших знарядь праці, що відкриває нові можливості для їх морфологічного аналізу та реконструкції технік виготовлення без ризику пошкодження оригіналів;
- Науково-методичне значення: використання 3D-матеріалів дозволяє доповнювати вебсайти наукових установ складним візуальним контентом,

що сприяє розвитку засад «відкритої науки». Це забезпечує дистанційний доступ до української спадщини для міжнародної дослідницької спільноти, що є критично важливим в умовах обмеженого фізичного доступу до фондів під час війни;

- Інновації в експозиції: сучасні методи побудови виставок передбачають використання віртуальних вітрин та 3D-вітринних проєкцій, які дозволяють демонструвати експонати «в дії» та вирішують проблему обмеженості музейних площ. Такі технології дозволяють «оживити» артефакт, надаючи відвідувачу можливість оглянути його з усіх боків, що значно підсилює емоційне сприйняття історії;
- Технічна підтримка досліджень: моделювання є фундаментом для подальшого використання 3D-принтерів, що дозволяє створювати тактильні копії раритетів для інклюзивних освітніх програм або реставраційних цілей [41].

Важливим аспектом модернізації музею також стала діджиталізація фондів та створення віртуальних виставок, що забезпечує доступ до української спадщини навіть в умовах закритих залів. А використання аудіогідів, екранів із документальною хронікою та віртуальних вітрин дозволяє розширити інформаційний стрій експозиції та залучити молодіжну аудиторію [2, с. 21].

Головними завданнями, які ставить перед собою музей є розширення знань з історії у відвідувачів, надання можливості отримання унікального значення додаткової інформації для професійних істориків, археологів тощо. Найголовнішою метою є виховання патріотизму і гордості за свою державу у простих громадян. Діяльність музею спрямована на збереження та пропаганду культурних надбань українського народу, столітніх традицій музейної справи.

Отже, період відновлення державної незалежності України став для НМІУ етапом докорінної інституційної та ідеологічної трансформації, а науково-експозиційна діяльність музею у цей період характеризується

повною деідеологізацією та поверненням замовчуваних раніше сторінок історії. Прийняття ж нової концепції розвитку та масштабний ребрендинг під назвою «МІСТ» у 2020 році остаточно визначили філософію музейної інституції: «Український за змістом, європейський за духом, сучасний за формою». Сьогодні фонди НМІУ разом зі всією музейною установою, які налічують понад 800 тисяч експонатів, є основою для наукового дослідження не лише минулого, а й новітніх подій, включаючи Революцію Гідності та російсько-українську війну. Це підтверджує статус музею як центральної науково-методичної інституції країни в галузі історичного музеєзнавства.

ВИСНОВКИ

Музеї завжди слугували «пам'яттю» людства та його очима в минуле, інститутом, трьома головними завданнями якого були збереження, вивчення та презентація. І чи не найбільш цікавим серед всієї світової музейної історії є доля НМІУ, шлях інституції якого був настільки ж тернистим, як і шлях самої української державності: від громадської ініціативи української інтелігенції в умовах бездержав'я, крізь лещата тоталітарної ідеології СРСР 1920–1930 рр., лихоліття Другої світової війни та німецьку окупацію, повернення комуністичного ладу 1940–1980-х рр. і до сучасного центру національної пам'яті, обов'язками якого є не лише збереження українського минулого, а й фільмування модерної боротьби українського народу.

Зародження музею у 1899 році стало результатом синергії вчених – Миколи Біляшівського та Вікентія Хвойки, та меценатів – родин Терещенків та Ханенків. Початкові колекції, що збиралися «всім світом», стали фундаментом для усвідомлення музею як національного проєкту. Особливо драматичним виявився період 1917–1921 років, коли попри військовий хаос, українські уряди намагалися офіційно надати закладу статус «Національного», бачачи в ньому маркер майбутньої самостійності нації. Хоча через поразку революції цей статус не був закріплений юридично, музей де-факто став головною скарбницею пам'яток українського державотворення.

Найскладніші десятиліття для музею припали саме на радянську окупацію, коли музей оголосили «власністю пролетаріату» і змусили працювати на марксистсько-ленінську пропаганду. Науковці були змушені рятувати раритети та артефакти в умовах примусової «націоналізації», та платити високу ціну за непокору радянському терору – від самогубства Данила Щербаківського до репресій проти Петра Курінного. Друга світова війна завдала ще більш нищівного удару асортименту музею: унікальні колекції внаслідок наближення лінії фронту одні окупанти вивозили до Уфи,

а те, що залишилося, вивозилося інші окупантами до Німеччини (зокрема в Гьохштедт). Не змінилась ситуація і після Другої світової війни, коли повоєнне відновлення, перебудова та реституція закладу як «Державного історичного музею УРСР» на новій локації (вул. Володимирська, 2) відбувалося під жорстким ідеологічним контролем, де кожна екскурсія мала славити «керівну роль партії».

Музей ожив і скинув комуністичні кайдани разом зі всією Україною, коли та після 1991 року відновила свою незалежність. Разом зі становленням і затвердженням державних символів, поверненням табуйованих тем української історії, глорифікацією учасників українських визвольних змагань та оформленням нового культурно-політичного курсу – НМІУ нарешті офіційно здобув статус Національного. Експозиція почала позбуватись радянських штампів, заповнюючи «білі плями» історії матеріалами про Голодомор, УНР та дисидентів які боролись супроти свавілля комуністичного держапарату.

Сьогодні НМІУ під брендом «МІСТ» перестав бути «мовчазним архівом» – він активно документує всі сучасні події, починаючи від Помаранчевої революції та Революції Гідності та закінчуючи російсько-українською війною, розміщуючи та репрезентуючи в своїх колекціях прострілені прапори та речі українських захисників прямо з передової. Разом з цим ребрендинг та діджиталізація фондів стали відповіддю на виклики ХХІ століття, роблячи історію зрозумілою та доступною для кожного.

Отже, Національний музей історії України пройшов шлях від імперського провінційного закладу до головної науково-методичної інституції країни, що формує національну свідомість цілого народу. Його історія доводить, що культурну спадщину неможливо знищити чи остаточно привласнити, доки є люди, готові її захищати. Сьогодні НМІУ виконує свою найважливішу місію: бути відкритим майданчиком для критичного осмислення минулого, без якого неможливий прогрес в процесі національного самоусвідомлення та захисті на його основі майбутнього

нашої держави. Основними напрямками діяльності установи є проведення науково-дослідної, експозиційно-виставкової, науково-фондової та науково-освітньої роботи. Крім того, співробітники музею надають численні наукові консультації іншим музеям, а також історикам і відвідувачам. За час існування Національний музей історії України став провідним музейним закладом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Звіт про діяльність Національного музею історії України за 2015–2019 рр. / Національний музей історії України. Київ, 2020. 42 с.
2. Концепція розвитку Національного музею історії України (проект) / М-во культури України, Нац. музей історії України. Київ, 2015. 23 с. URL: <https://share.google/sZ0HLScX2OkOpzyFV> (дата звернення: 03.04.2026).
3. Про внесення Національного музею історії України до переліку закладів культури, що мають статус національних: постанова Кабінету Міністрів України від 21 черв. 1996 р. № 459.
4. Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів: наказ М-ва культури України від 21 лип. 2016 р. № 580. Офіційний вісник України. 2016. № 63. С. 135. Ст. 2146. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16#Text> (дата звернення: 06.03.2026).
5. Про затвердження Положення про Музейний фонд України: постанова Кабінету Міністрів України від 20 лип. 2000 р. № 1147. Офіційний вісник України. 2000. № 30. С. 132. Ст. 1272. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 06.03.2026).
6. Про затвердження Положення про Національний музей історії України : наказ Міністерства культури України від 25 груд. 2014 р. № 1159.
7. Про музеї та музейну справу: Закон України від 29 черв. 1995 р. № 249/95-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 25. Ст. 191. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80/ed20001207#Text> (дата звернення: 03.04.2026)
8. Про створення Національного музею історії України: постанова Кабінету Міністрів УРСР від 15 жовт. 1991 р. № 269. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/269-91-%D0%BF#Text> (дата звернення: 03.04.2026).

9. Статут Національного музею історії України (нова редакція) : затв. наказом М-ва культури та інформ. політики України від 10 серп. 2020 р. № 2025. Київ, 2020. URL:<https://mcsc.gov.ua/wp-content/uploads/2025/12/statut-muzej-istoriyi-ukrayiny-1.pdf> (дата звернення: 06.03.2026).

Монографії та статті

10. Безкоровайна Ю., Сорокіна С. Експозиція відділу «Київська Русь» Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1937–1941 рр.). *Вісник Національного музею історії України*. 2018. Вип. 3. С. 209–216.
11. Гріффен Л. Музей як соціокультурний феномен. *Ніжинська старовина*. 2012. Вип. 14. С. 5–11.
12. Дворкін І. Національні музеї в Україні на початку ХХ століття. *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 1. С. 25–34.
13. До 100-річчя Національного музею історії України: з історії музею та його раритетів : темат. зб. наук. пр. / Нац. музей історії України; відп. ред. С. Р. Тоцький. Київ: [б. в.], 1998. 132 с.
14. Іващук Л. Архівні документи музеїв ВУАН у складі архіву Національного музею історії України. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2025. Вип. 75. С. 425–438.
15. Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс Г.М. На шляху становлення Національного музею історії України (з історії музею 1917–1924 рр.). *До 100-річчя Національного музею історії України: З історії музею та його раритетів: темат. зб. наук. праць*. К., 1998. С. 17–19.
16. Ковтанюк Н.Г., Шовкопляс Г.М. Сторінки історії музею (20–50- рр. ХХ ст.). *Національний музей історії України: його фундатори і колекції: Темат. зб. наук. праць*. К., 1999. С. 11
17. Конюхов С. До питання про особливості деколонізації музеїв в Україні. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2023. Вип. 68. Т. 2. С. 4-9.

18. Кучерук О., Спицька О. Історія створення «Музею Української Народної Республіки» та його реорганізація у відділ «Музей Української революції 1917–1921 років» Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2020. Вип. 6. С. 405–412.
19. Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи : матеріали ювіл. міжнар. наук.-практ. конф. / Нац. музей історії України; /редкол.: Ковтанюк Н. Г. та ін.. Київ : [б. в.], 1999. 130 с.
20. Національний музей історії України. У двох томах : альбом / Н.Г. Ковтанюк; фотозйомка Д.В. Клочка. Київ : Мистецтво, 2013.
21. Національному музею історії України – 110 : тематичний збірник наукових праць. У 2 ч. Ч. 2 / М-во культури і туризму України, Нац. музей історії України ; редкол.: Н. Г. Ковтанюк (голов. ред.) [та ін.]. Київ: Такі справи, 2009. 272 с.
22. Оксеніч М. Еволюція структури Національного музею історії України та створення його фондів. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / Інститут історії України НАН України*. Вип. 12. 2005. С. 367–388.
23. Оксеніч М. Шляхи формування збірки Національного музею історії України: колекції меценатів і внески приватних осіб. *Скарбниця української культури. Збірник наукових праць / Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарнавського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; редкол.: О.Б. Коваленко (голова) та ін. Вип. 8. Чернігів, 2007. С. 165–173.*
24. Попельницька О. О. Археологічні зібрання Києва у підпорядкуванні органів німецького управління у галузі археології (1942–1945 рр.). *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2017. Вип. 2. С. 370–378.
25. Себта Т. З історії зібрань Національного музею історії України: переміщення на захід та реституція збірок у 1943–1948 рр. *Вісник Національного музею історії України*. 2018. № 3. С. 104–118.

26. Себта Т. М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни: дис... канд. іст. наук / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського. К., 2000. 224 с.
27. Сорокіна С., Завальна О. Фондова робота Державного історичного музею в м. Києві (1943-1950 рр.). *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2018. Вип. 3. С. 438–454.
28. Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Музей до- і ранньої історії у Києві (1942-1943): структура та персональний склад. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 210–229.
29. Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О., Перевірки роботи Державного республіканського історичного музею в 1946–1947 роках. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Вип. 10. Київ, 2024. С. 235–282.
30. Сосновська Т. В. Музейний простір: очікування та реалії (на прикладі Національного музею історії України). *Музейна справа на сучасному етапі*. Київ, 2016. С. 45–48.
31. Сосновська Т. В. Проект Концепції розвитку НМІУ: стратегія відкритості та модернізації. *Музейний простір*. 2015. № 3 (17). С. 12–15.
32. Срібна М. Розбудова українсько-американських відносин на початку 1990-х рр. (на основі фондової колекції Національного музею історії України). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2017. № 3, т. 3. С. 100–105.
33. Стрельник М. О. Історичний досвід експозиційної роботи Національного музею історії України (на матеріалах розділу «Східні слов'яни та давньоруська держава Київська Русь»). *Vita Antiqua*. 1999. № 2. С. 29–33.
34. Стрельник М. О. Тематико-експозиційний план виставки відреставрованих тканин X – XIII ст. «Канва століть» НМІУ. *Документація сектору «Східніслов'яни та Давньоруська держава Київська Русь»*. К., 2000.
35. Стрілець М.С. До історії формування колекції пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва XVI–XX ст. З вмістом дорогоцінних металів та коштовного каміння в збірці НМІУ. *Від першовитоків до сьогодення: Із*

історії формування колекцій Національного музею історії України: Темат. зб. наук. пр. К.: НМІУ, 1995. С. 132

36. Сурмач О. І. Музей як соціокультурне явище сучасного суспільства / О. І. Сурмач. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 95. С. 136–140.
37. Шляхи становлення Національного музею історії України: від першовитоків до сьогодення: Тематичний збірник наукових праць / Редкол.: Н.Г. Ковтанюк (відповідальний редактор) та ін. К.: Національний музей історії України, 1994.
38. Aronsson P., Elgenius G. Making National Museums in Europe – A Comparative Approach. Building National Museums in Europe 1750–2010. *Conference Proceedings from EuNaMus, European National Museums: Identity Politics, the Uses of the Past and the European Citizen*. Bologna 28–30 April. 2011, P. 5-20.
39. Šilina L., Pokrows`ka E., Machno E. Ein Dokument der *Museumsgeschichte*. *Informationen für die Museen der DDR / Institut für die Museumswesen*. 1989. Nr. 2.

Інтернет ресурси:

40. Бойову сокиру з тризубом X-XI ст. подарували НМІУ. *Антиквар 2006-2026*. 21.08.2021. URL: <https://antikvar.ua/bojova-sokyra-z-tryzubom/> (дата звернення: 05.04.2026)
41. Віртуальний тур. Національний музей історії України / Музейний портал. URL: https://museum-portal.com/ua/muzeyi/89_nacionalniy-muzey-istoriyi-ukrayini (дата звернення: 25.01.2026).
42. Історія Музею / МІСТ. Національний музей історії України URL: <https://nmiu.org/museum-history> (дата звернення: 15.02.2026).
43. Ковтанюк Н.Г. Національний музей історії України . Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalnyj_Ukrainy (дата звернення: 05.04.2026)

44. Національному музею історії України виповнюється 125 років / МІСТ.
Національний музей історії України.
URL: <https://nmiu.org/posts/257?historyDay> (дата звернення: 25.01.2026).
45. «Як оживити історію» – інтерв'ю для видання «Україна молода» / ЦДВР,
12.10.2019. URL: <https://cdvr.org.ua/27899/2019/11/12/> (дата звернення:
15.02.2026).

ДОДАТКИ

Київський міський музей, 1911 рік

[Джерело: Національний музей історії України / Історія Музею

<https://nmiu.org/museum-history>]

Додаток Б

Експозиція Київського художньо-промислового і наукового музею
1900-ті рр.

[Джерело: Національний музей історії України / Історія Музею

<https://nmiu.org/museum-history>]

Додаток В**Експозиція відділу «Київська Русь» Центрального історичного музею ім.
Т. Г. Шевченка 1939 р. (у приміщенні Лаврської Друкарні)**

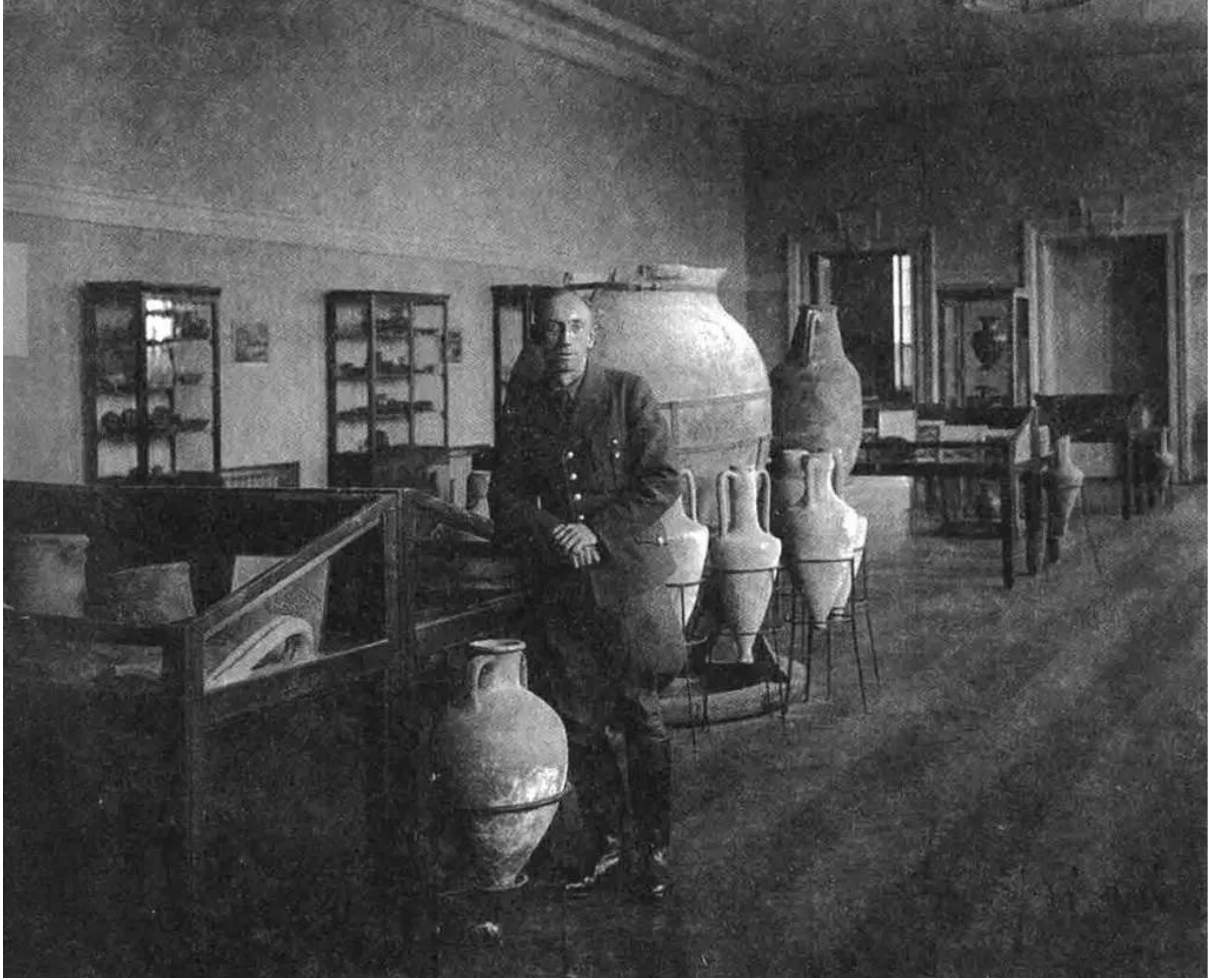
[Джерело: Національний музей історії України / Історія Музею

<https://nmiu.org/museum-history>]

Додаток Г

Експозиція античного залу Крайового музею до – і ранньої історії 1942 р.

На фото німецький археолог Пауль Грімм

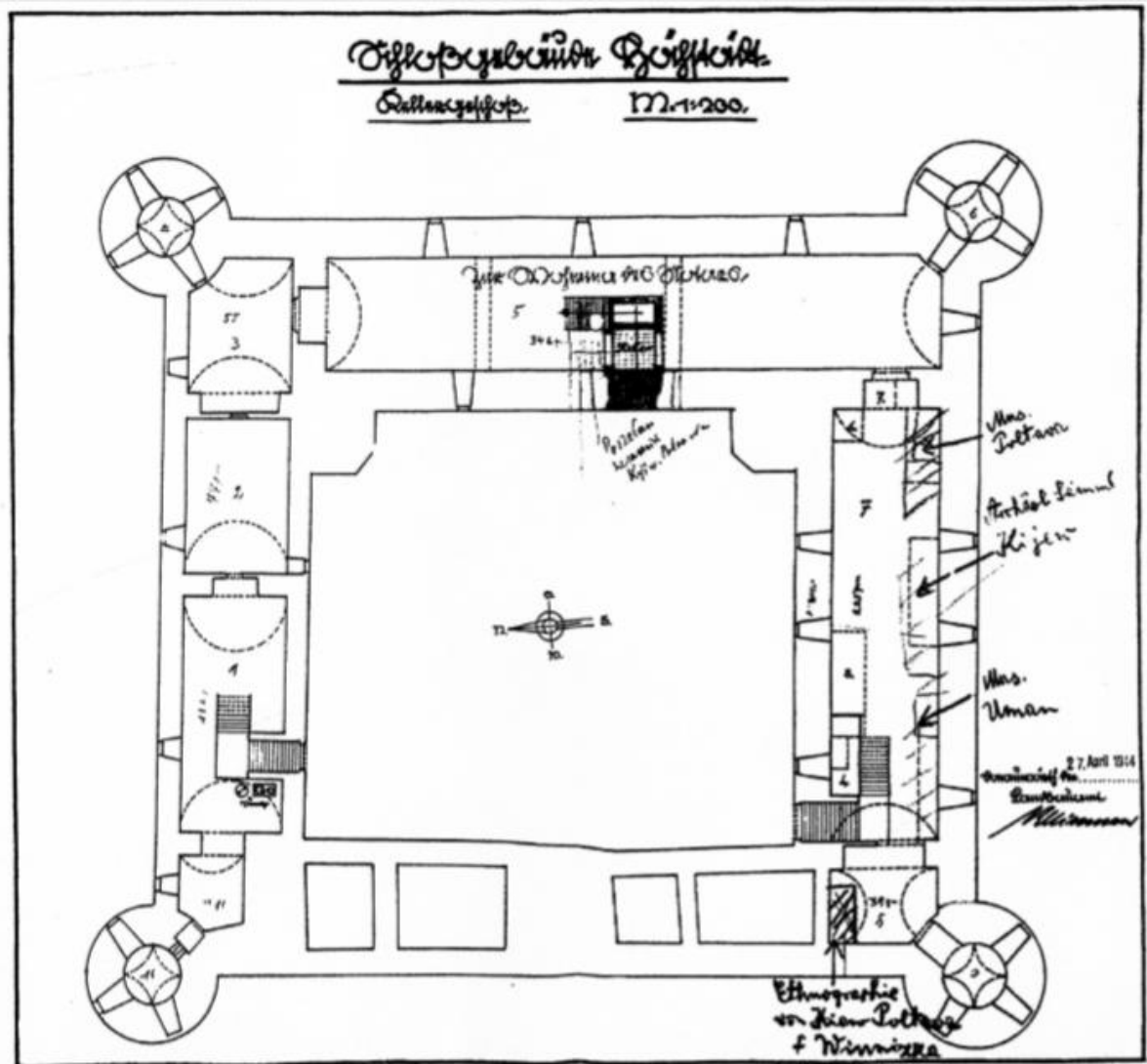

[Джерело: Національний музей історії України / Історія Музею

<https://nmiu.org/museum-history>]

Додаток Г

План замку Гьохштедт з позначенням місця розташування київських археологічних колекцій (за Р. Зайцем)

[Джерело: Попельницька О. О. Археологічні зібрання Києва у підпорядкуванні органів німецького управління у галузі археології (1942–1945 рр.) / Науковий вісник Національного музею історії України. 2017. Вип. 2. С. 287]

Додаток Д

Перша виставка, яка відкрилась у музеї після початку повномасштабного вторгнення росії - «Навала. Київський постріл»

[Джерело: Національний музей історії України / Історія Музею

<https://nmiu.org/museum-history>]